

ความสัมพันธ์ของการวางแผนจักรวาลคติดกับการรวมศูนย์อำนาจ

5.1 จักรวาลคติดกับการรวมศูนย์อำนาจในอาณาจักรขอม

โครงสร้างความเชื่อเรื่องจักรวาลกับโครงสร้างการปกครองของอาณาจักรขอม มีรากฐานจากอิทธิพลศาสนาพราหมณ์ฮินดูในพุทธศตวรรษที่ 14 สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 พระองค์ทำพิธีราชาภิเษกใน พ.ศ. 1345 สร้างเมืองพระนครและประกาศลัทธิเทวราชา และในพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีรากฐานจากอิทธิพลพุทธศาสนาเถรวาทวิชัยยานในการสร้างนครธม แม้มีที่มาจากสองคติแต่ในรายละเอียดนั้นจักรวาลมีลักษณะร่วมกันคือมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง และทั้งสองต่างมีรูปแบบการปกครองที่ใช้ระบบจักรวาลเป็นหลักในการปกครองทั้งทางนามธรรมและรูปธรรม ทางนามธรรมนั้นเรียกว่า “คติเทวราชา” เป็นคติที่ชี้ให้เห็นว่ากษัตริย์ขอมได้พยายามใช้ความเชื่อทางศาสนานับสนุนการสร้างบารมีและสร้างความชอบธรรมในการดำรงตำแหน่งผู้ปกครองสูงสุด เพื่อให้เป็นที่ยอมรับและมีโอกาสน้อยลงที่จะถูกประท้วงหรือแย่งราชบัลลังก์ แต่ทั้งนี้ก็ได้หมายความว่าไม่มีการแย่งราชบัลลังก์หรือเปลี่ยนราชวงศ์ เมื่อมีการแย่งราชบัลลังก์หรือเปลี่ยนราชวงศ์ก็จำเป็นที่จะต้องมีการพิชิตทางศาสนาเพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับผู้ปกครองใหม่ และเป็นการเรียกร้องการสนับสนุนจากประชาชน ส่วนการแสดงออกของคติเทวราชาทางรูปธรรมนั้นเป็นแสดงออกโดยโครงสร้างของผังเมืองแสดงการรวมศูนย์อำนาจที่มีลักษณะเลียนแบบระบบจักรวาล ดังจะเห็นได้จากผังเมืองของเมืองพระนครและนครธมซึ่งเป็นปรัชญาทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการกำเนิดโลก มีปราสาทพระนครเป็นเครื่องหมายแทนเขาพระสุเมรุ ผังเมืองเป็นสี่เหลี่ยมอยู่ในลักษณะที่สมดุลโดยใช้ทิศ 4 ทิศเป็นแกน กำแพงเมืองและคูเมืองเป็นสัญลักษณ์แทนทวีปและมหาสมุทรที่ล้อมรอบโลก

สำหรับกษัตริย์ที่มีเมืองต่าง ๆ ในพระราชอำนาจ คติเทวราชาและระบบผังเมืองในลักษณะเช่นนี้ แสดงความหมายให้ราชธานีเป็นมากกว่าศูนย์กลางทางการเมือง เพราะยังเป็นศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์ของจักรวรรดิด้วย แต่การปกครองระบบนี้ต้องประกอบด้วยความสามารถทางการทหารและการปกครองของกษัตริย์เป็นสำคัญ ดังจะพบว่าเมื่อสิ้นรัชสมัยของพระองค์ บรรดาเมืองต่าง ๆ ก็มักจะพากันแข็งข้อประกาศตัวเป็นอิสระไม่ขึ้นกับศูนย์กลางอีกต่อไป

5.2 จักรวาลคติกับการรวมศูนย์อำนาจในอาณาจักรทวารวดี

เมื่อพุทธศาสนาเถรวาท ที่มีพระไตรปิฎกเป็นภาษาบาลี เข้ามาในอาณาจักรทวารวดี โดยพบงานศิลปะที่สร้างขึ้นในนิภาณนี้จำนวนมากที่เมืองนครปฐม เป็นหลักฐานว่าพุทธศาสนาเถรวาทเป็นที่นิยมแพร่หลายในนครปฐมช่วงปี พ.ศ. 1250-1300 โดยพุทธศาสนาในระยะนั้นก็มีฐานะไม่ต่างจากความคิดความเชื่ออื่นที่แผ่เข้าไปเมื่อระยะแรกเริ่ม คือขึ้นกับการเลือกสรรของกลุ่มชนชั้นปกครองพื้นถิ่น เพราะพุทธศาสนายอมรับความคิดเรื่องมหาบุรุษเป็นส่วนหนึ่งของพุทธประวัติจึงเกิดการเชื่อมโยงกับคติจักรพรรดิราช

การรับพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีนั้นพบว่ามี การเลือกรับเพื่อให้สอดคล้องกับรูปแบบการปกครองโดยจะพบได้จากการออกแบบธรรมจักรแบบทวารวดีที่มีลวดลายและฝีมือเป็นของเฉพาะท้องถิ่นและสร้างธรรมจักรแบบลอยตัวแตกต่างไปจากอินเดียโดยสิ้นเชิง ทำให้เห็นวาทินิยมเกี่ยวกับธรรมจักรน่าจะถูกละเลือกสรรโดยชนชั้นปกครองด้วยวัตถุประสงค์เฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนข้อธรรมะที่จารึกบนธรรมจักรนั้นเป็นการคัดลอกข้อความจากพระไตรปิฎกโดยตรงเป็นคำสั่งสอนตามตำราหัวใจของพุทธศาสนาเกินกว่าชาวพื้นเมืองทั่วไปจะเข้าใจได้โดยง่าย แสดงว่าถูกสร้างให้มีความหมายเชิงสัญลักษณ์ มีคุณค่าช่วยประกาศความศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งสัมพันธ์อยู่กับอำนาจทางโลกและอำนาจเหนือธรรมชาติ การสร้างอำนาจของชนชั้นปกครองในรูปของระบบกษัตริย์ อันพระจักรพรรดิราชเป็นผู้หมุนวงล้อแห่งธรรมคือธรรมจักรจึงเกิดมีขึ้น

คติพระมหากษัตริย์คือพระจักรพรรดิราชนั้น เป็นคติที่ชนชั้นปกครองเลือกใช้พุทธศาสนารองรับอำนาจของตนซึ่งเปิดโอกาสให้เกิดการยอมรับในหมู่ผู้ถูกปกครอง เพื่อเชื่อมโยงให้เกิดบูรณาการทางสังคมวัฒนธรรม กษัตริย์พุทธศาสนา คือ องค์จักรศาสนูปถัมภก มีหน้าที่ทั้งทางโลกและทางธรรม ธรรมในพุทธศาสนา คือ กฎหมาย โดยกษัตริย์เป็นผู้เคลื่อนวงล้อแห่งธรรม คือ ธรรมจักร แม้กษัตริย์มิได้ก่อกำเนิดกฎแห่งธรรมะนี้ แต่พระองค์คือผู้เริ่มหมุนวงล้อด้วยบารมี นั่นคือที่มาของ“จักรวาทิน” คือพระราชาผู้มีวงล้อแห่งรถศึกของพระองค์แล่นปราบได้ทั้งชมพูทวีป พระมหากษัตริย์ในคัมภีร์พุทธศาสนาต้องทรงบุญบารมี ปฏิบัติตนตามแนวทางที่เรียกว่า “จักรวรรดิวัตร” โดยมีพระเจ้าอโศกมหาราชของอินเดียเป็นแม่แบบของพระจักรพรรดิราชที่เป็นจริงในโลกมนุษย์ บรรดากษัตริย์ในสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยหลังต่างอ้างอิงแบบแผนแห่งความเป็นจักรพรรดิราชของพระเจ้าอโศก คือพระราชาผู้ปกครองโดยธรรม หมุนวงล้อแห่งธรรมแม่พระราชาอำนาจและบุญญาธิการของกษัตริย์ ฐานและอำนาจของพระจักรพรรดิราชหรือกษัตริย์จักรวาทินนั้นเป็นอยู่ทั้งทางโลกและทางธรรม แต่ความศักดิ์สิทธิ์และสิทธิธรรมแห่งอำนาจนั้น บางครั้งก็โยงใยกับพลังแห่งจักรวาล ธรรมจักรกลายเป็นสัญลักษณ์เกี่ยวพันระหว่างอำนาจในโลก

กับจักรวาล กษัตริย์จักรวาลินจึงอยู่ในฐานะผู้ควบคุมการเปลี่ยนแปลงของจักรวาลความแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ ที่สุดคือนำความอุดมสมบูรณ์มาสู่มวลมนุษย์ ขณะเดียวกันพัฒนาการด้านศาสนาและความเชื่อ ก็ผลักดันคตินิยมเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ปรากฏควบคู่ไปกับความนิยมในแบบแผนของกษัตริย์ที่เป็นจักรพรรดิราช

โดยคติกษัตริย์เทียบเท่าพระโพธิสัตว์นั้น แพร่หลายในรัฐทวารวดีและอาณาจักรบริเวณที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมทวารวดี พระโพธิสัตว์ที่รู้จักมากที่สุดคือ พระศรีอารียเมตไตรย ผู้พร้อมด้วยเมตตาบารมีช่วยเหลือประชาชน พัฒนาการของแนวคิดเรื่องกษัตริย์เทียบเท่าพระโพธิสัตว์บรรลุถึงจุดสูงสุดในสมัยสุโขทัย แสดงว่าคตินิยมทางพุทธศาสนาจากทวารวดีได้ดำเนินไปอย่างสืบเนื่อง โดยเฉพาะคติตามชาดกและพุทธศาสนนิทานเรื่อง กษัตริย์บำเพ็ญบารมีสูงสุดเป็นพระผู้หลุดพ้นสามารถนำคนข้ามพ้นสังสาร ประดุจดั่งพระศรีอารียเมตไตรย ผู้จะมาบังเกิดเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล โดยนัยยะนี้ ภาระการนำรัฐอาณาจักร นำฝูงชนไปสู่ความหลุดพ้น จึงอยู่ในความรับผิดชอบของกษัตริย์ผู้เทียบเท่าพระโพธิสัตว์ (ธิดา สาระยา, 2538ก : 245-246)

ในพุทธศตวรรษที่ 13 เมื่อพระนางจามเทวี เสด็จจากเมืองลพบุรีมาครองเมืองหริภุญชัย พระองค์ได้นำพุทธศาสนาขึ้นมามาตั้งมั่นที่นั่นด้วย เมืองหริภุญชัยจึงมีพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำเมือง กษัตริย์ผู้ปกครองเมืองสืบต่อมาเป็นผู้อุปถัมภ์พระศาสนา มีการสร้างงานศิลปกรรมในพุทธศาสนาจนเป็นที่รู้จักกันในนามงานศิลปกรรมแบบหริภุญชัย และจากหลักฐานศิลาจารึกในพุทธศตวรรษที่ 18 ของพญาสวาวาสิตธิ ได้กล่าวถึงพระราชกรณียกิจทางศาสนาทั้งการสร้างวัด สร้างและปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ รวมทั้งทรงผนวชในพุทธศาสนา

การวางผังเมืองหริภุญชัย แม้จะเป็นการวางผังแบบคติพื้นเมืองที่เป็นผังเมืองแบบวงรี และใช้สภาพทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ในการวางตำแหน่งสถานที่สำคัญภายในผังเมือง ซึ่งเน้นพื้นที่ทางเหนือและตะวันออกของผัง แต่พบว่ามีกำหนดให้ศูนย์กลางเมืองมีความสำคัญชัดเจนในพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยพญาอาทิตยราชสร้างพระธาตุหริภุญชัย นับเป็นคติการสร้างพระบรมธาตุเจดีย์ไว้กลางเมืองที่เก่าแก่ที่สุด ภายในเมืองหริภุญชัยนั้นยังไม่มีเสาหลักเมืองทั้งนี้เพราะการสถาปนาเมืองนั้นเริ่มจากคติพุทธศาสนา แต่มีอารักข์ล้อมบ้านล้อมเมือง ดังที่มีพ่อค้ากราบทูลกับพญามังรายว่า “เมืองหริภุญไชยไพ้นสมรธิแท้แล ได้ยินว่ามีเตชอาณานิภาวสัถกวาดนัก เพื่อว่ามหาธาตุสัพพัญญูเจ้าตั้งอยู่ในเวียงนั้นมีอารักข์ล้อมบ้านล้อมเมืองชุมขวางรักษาดินนักจักปองเอาภัย...” (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 18) แสดงว่าพุทธศาสนาในสมัยนี้ยังเป็นการกลมกลืนกันของพุทธศาสนากับความเชื่อท้องถิ่น และมีการใช้พระธาตุเจดีย์สร้างความเป็นศูนย์กลางทั้งทางศาสนาและทางการเมือง

5.3 จักรวาลคติกับการรวมศูนย์อำนาจในอาณาจักรล้านนา

อนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ดินแดนบริเวณตอนในภาคพื้นทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาและหุบเขา มีพื้นที่ราบกระจายตามแอ่งต่าง ๆ กลางหุบเขา ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 มีกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ตั้งชุมชนตามบริเวณที่ราบระหว่างภูเขา มีลักษณะเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่มีความสัมพันธ์กันเชิงเครือญาติ แต่จากลักษณะของภูมิประเทศ ทำให้เป็นพื้นฐานสำคัญต่อการเกิดชุมชนที่แยกตัวกัน แต่ละชุมชนมีอิสระในการปกครองตนเอง จึงเป็นจุดอ่อนของการสร้างเอกภาพ เป็นปัญหาพื้นฐานของการปกครองแบบอาณาจักร ต่อเมื่อพุทธศตวรรษที่ 18 ผู้นำของแคว้นโยนคือ พญามังรายทรงรวบรวมเหล่าชุมชนต่าง ๆ ในอนุภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เข้าด้วยกัน และสถาปนาเมืองเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรของพระองค์ และกษัตริย์ในราชวงศ์มังรายพระองค์ต่อ ๆ มาทรงสามารถรวบรวมเมืองต่าง ๆ รวมตัวเป็นอาณาจักรได้ชื่อว่า “อาณาจักรล้านนา” ซึ่งสามารถดำรงความเป็นเอกภาพอยู่ได้นานถึงสองร้อยกว่าปี ในขณะที่ชุมชนเมืองในแถบตอนบนของล้านนา เช่น เมืองในรัฐขานและสิบสองปันนาต่างเป็นเมืองอิสระในหุบเขาที่ไม่อาจพัฒนารวมตัวเป็นอาณาจักร

การรวมศูนย์อำนาจในสมัยพญามังราย

พญามังรายผู้สร้างเมืองเชียงใหม่ เป็นชาวโยน มาจากแคว้นโยนหรือโยนก ที่ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำกก เป็นบุตรของท้าวลาวเม็งผู้สืบทอดเชื้อสายลวจักราชแห่งเมืองเงินยางกับพระนางเทพคำขร่ายผู้เป็นลูกสาวท้าวรุ่งแก่นชายเจ้าเมืองเชียงรุ่ง ประสูติในปี พ.ศ. 1781 และเมื่อพญามังรายอายุได้ 21 พรรษา ได้ทำพิธี “รับน้ำมูรธาภิเษก” ครองเมืองเงินยางแทนพระราชบิดาที่สิ้นพระชนม์ (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 13-14)

จากความสัมพันธ์ของพระบิดาและพระมารดาของพญามังราย จะพบว่าช่วงเวลาก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 ชุมชนในลุ่มแม่น้ำโขงตอนบน แต่ละชุมชนจะเป็นชุมชนอิสระที่มีความสัมพันธ์กันทางเครือญาติ ทั้งโดยการแตกตัวออกไปสร้างบ้านแปงเมือง และโดยการสมรสระหว่างกลุ่มชนชั้นปกครอง เป็นการสร้างเครือข่ายของอำนาจที่ทำให้แต่ละชุมชนมีความสัมพันธ์กันไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง โดยชุมชนในบริเวณนี้มีความเคารพในวีรบุรุษคนเดียวกันคือ ลวจักราช ดังนั้นจึงไม่เป็นการยากที่พญามังรายจะอ้างว่าพระองค์มีสิทธิในการเข้าครอบครองบ้านเมืองอื่นที่อยู่ในแคว้นโยนด้วยกัน โดยพระองค์กล่าวว่า

“ท้าวพญาทั้งหลายผู้นี้ แม่เขาเป็นเชื้อชาติปุ่นม่อนญ่า
พญาลวจักราชก็ดี เชื้อเขานี้ติดพายเจ้าลาวครอบลาวช้าง บ่ได้
น้ำมูรธาภิเษกหนัดหัวสักคน เท้าปู้ญเจ้าพญาลาวเก้าอันเป็นน้องเขา

เจ้าลาวครอบลาวช้างนั้น ตนเดียน้ำมูธาภิเศกเป็นพญาสืบ
ปริมปราคราบทอเท่าถึงภูมัตนี้ อัน 1 เครื่องราชภิเศกแปดต้นว่า
ดาบหอกไชยและมีดสรีกัญไชย แก้วแสงอันอุดมนักเป็นของแต่
เช่นปู่เจ้าลาวจงมา ภูก็ได้ทรงมาต่อเท่าบัดนี้ซุอัน เขาผู้เป็นพญา
อยู่จิมโกสฎูปได้น้ำมูธาภิเศกตั้งภูสัคน พ้อยจามาจะต่อภูสนนี้
ควรภูไปรบเอาเมืองเขาทั้งหลาย..." (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่,
2543 : 15)

ดังนั้นในการขยายอำนาจของพญามังราย จึงมีการอ้างความชอบธรรมว่าพระองค์สืบเชื้อ
สายโดยตรงมาจากลวจักราชผู้เป็นเทพบุตรไต่บันไดลงมาจากสวรรค์ที่มีกำเนิดต่างจากสามัญชน
เป็นการอ้างอำนาจที่มาจากฟ้า และยังใช้พิธีกรรม “รับน้ำมูธาภิเศก” และ “รับเครื่องราชภิเศก”
เป็นการอ้างสิทธิธรรมที่เหนือกว่าเมืองอื่นที่มาจากเชื้อสายลวจักราชเหมือนกัน ทำให้เมื่อรวบรวม
เมืองต่าง ๆ ในแคว้นโยนเข้าด้วยกันแล้ว เมืองเงินยางในช่วงสมัยพญามังรายปลายพุทธศตวรรษที่
18 มีฐานะเป็นศูนย์กลางสำคัญและมีอำนาจทางการเมืองสูง จะพบว่าพญามังรายยังไม่ได้ใช้
ความเชื่อในพุทธศาสนาสร้างเอกภาพในการปกครองเมืองต่าง ๆ ในแคว้นโยน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะ
พุทธศาสนาในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำโขงตอนบนยังมีความกลมกลืนกับความเชื่อท้องถิ่น มีความสำคัญ
เทียบเท่ากับความเชื่ออื่น ทำให้ไม่ได้รับการหยิบยกขึ้นมาใช้เป็นพิเศษเช่นในสมัยหลัง โดยเฉพาะ
สมัยพระเจ้าติโลกราชและพญาแก้ว ดังนั้นในการรวบรวมชุมชนของพญามังรายจึงเป็นความ
สามารถด้านการทหารและการปกครองของพระองค์ โดยที่พระองค์ยังไม่ได้เข้าไปสร้างให้ชุมชน
ต่าง ๆ เหล่านั้นมีโครงสร้างทางความเชื่อแหล่งเดียวกัน ชุมชนในสมัยพญามังรายจึงมีการนับถือ
ผีบรรพบุรุษผู้เป็นผีเสื้อบ้านผีเสื้อเมืองที่แตกต่างกัน เป็นอิสระในความเชื่อต่อกัน ไม่ได้ขึ้นกับเมือง
ศูนย์กลางคือเมืองเงินยาง รูปแบบการปกครองแบบรวมศูนย์ของพญามังรายจึงเป็นพระราช
อำนาจส่วนพระองค์ที่ประกอบกับใช้การอ้างอำนาจเหนือธรรมชาติและอ้างความผูกพันโดยตรง
กับแหล่งอำนาจสูงสุดที่ผู้คนเคารพนับถือร่วมกัน

การรวมตัวของเมืองในสมัยนี้จึงมีลักษณะเป็นการรวมตัวกันอย่างหลวม ๆ ภายใต้พระราช
อำนาจของพญามังราย ดังนั้นเมื่อสิ้นรัชสมัยของพญามังราย จึงเกิดการแย่งชิงอำนาจกันระหว่าง
โอรสและเครือญาติ พญาไชยสงครามจึงต้องขึ้นมาประทับที่เมืองเชียงราย สมัยพญาแสนภูมิการ
สร้างเมืองเชียงแสน จนถึงสมัยพญาคำฟูที่ขึ้นมาประทับที่เมืองเชียงแสนเพื่อควบคุมหัวเมืองทาง
เหนือให้มีความมั่นคง ทำให้เมืองเชียงใหม่ในสมัยนี้เป็นเพียงเมืองลูกหลวงที่ส่งโอรสไปปกครอง
เท่านั้น ซึ่งแตกต่างกับสมัยของพระเจ้าติโลกราชและพญาแก้วในสมัยต่อมา ที่ใช้พุทธศาสนาเป็น
เครื่องมือสร้างความเป็นศูนย์กลางให้กับเมืองเชียงใหม่ทั้งทางการเมืองการปกครองและความเชื่อร่วมกัน

ในขณะที่พญามังรายรวบรวมหัวเมืองต่าง ๆ โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเงินยางนั้น เป็นช่วงเวลาที่กองทัพมองโลกเข้ายึดยูนาน ตั้งเกีย และพม่าได้สำเร็จ ทำพญามังรายหัวเมืองอิทธิพลของมองโกลว่าจะขยายตัวลงมา จึงย้ายมาสร้างเมืองใหม่ที่เมืองเชียงราย ใน พ.ศ. 1805 ให้เมืองเชียงรายเป็นศูนย์กลางในการปกครอง และเมื่อรวบรวมเมืองในแคว้นโยนเข้าด้วยกันแล้ว พญามังรายประสงค์ขยายอำนาจลงมาทางใต้ลงสู่ลุ่มน้ำปิง โดยเข้าครอบครองเมืองหริภุญชัย ซึ่งเป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางความเจริญทั้งทางศาสนาและทางศูนย์กลางเศรษฐกิจที่สำคัญในลุ่มแม่น้ำปิง (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 17)

เมื่อพญามังรายตีเมืองหริภุญชัยได้ใน พ.ศ. 1835 พญามังรายประทับที่เมืองหริภุญชัยเพียง 2 ปี ก็ย้ายมาสร้างเวียงกุมกามและประทับที่เวียงกุมกามเพียง 2 ปี ก็สร้างเมืองเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 1839 เพื่อให้เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองหลวงถาวรและให้เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรของพระองค์ที่รวบรวมแคว้นต่าง ๆ เข้าด้วยกัน อันจะเห็นได้ว่าการสร้างเมืองเชียงใหม่นั้น พญามังรายสร้างเมืองหลายแห่งเช่น เมืองเชียงราย เมืองฝาง เวียงกุมกาม ซึ่งเมืองดังกล่าวเป็นเพียงที่อยู่ของกษัตริย์ที่สร้างอย่างง่าย ๆ โดยขุดคูน้ำ ก่อคันดินล้อมรอบเพื่อป้องกันตัวเองเท่านั้น การย้ายเมืองที่ประทับอยู่เสมอจนกลายเป็นลักษณะราชธานีชั่วคราวนั้น เป็นแนวคิดที่แสดงว่าราชธานีมิใช่สถานันทางการเมืองที่มีความสำคัญต่อรัฐ แต่มีความสำคัญเพียงที่ประทับของกษัตริย์จึงมีขนาดเล็กและสร้างขึ้นอย่างง่าย ๆ ลักษณะเช่นนี้จะพบในสังคมชนเผ่าซึ่งยังไม่พัฒนาเป็นรัฐ ต่อเมื่อพญามังรายสามารถยึดครองเมืองหริภุญไชยได้แล้ว ก่อให้เกิดแนวคิดที่จะสร้างเมืองหลวงถาวรเพื่อให้เป็นสถานันทางการเมือง ซึ่งเป็นอิทธิพลจากวัฒนธรรมหริภุญไชย เพราะแนวคิดการมีเมืองหลวงถาวรปรากฏอย่างเด่นชัดในแคว้นหริภุญไชย ที่มีเมืองหริภุญไชยเป็นเมืองหลวงสืบเนื่องมานานนับตั้งแต่สมัยพระนางจามเทวีจนถึงพญายีบา รวมเวลากว่า 500 ปี โดยเมืองหลวงแห่งนี้มิเคยถูกย้ายไปที่อื่น แม้จะเกิดเหตุการณ์ที่ชาวเมืองหริภุญชัยต้องย้ายหนีไปเนื่องด้วยการระบาดของอหิวาตกโรค ครั้นเมื่อโรคภัยสงบ ชาวเมืองก็อพยพกลับมาอาศัยที่เมืองหริภุญชัยเช่นเดิม (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 96)

ตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ของเมืองเชียงใหม่นั้น ตั้งอยู่กลางระหว่างชุมชนในลุ่มแม่น้ำกก และชุมชนในลุ่มแม่น้ำปิง สามารถควบคุมเมืองในลุ่มน้ำทั้งสองได้สะดวก ทั้งยังสามารถติดต่อกับอาณาจักรภายนอกได้อย่างดีซึ่งเป็นประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจและการค้า ดังจะพบว่าการที่พญามังรายต้องการเมืองหริภุญชัยก็เพราะเป็นเมืองที่เป็นชุมชนการค้าที่สำคัญในเขตนี้ และพญามังรายสถาปนาความสำคัญให้เมืองเชียงใหม่อู่เหนือเมืองอื่น ๆ นับแต่เริ่มการสร้าง โดยใช้กลยุทธ์ทุกด้านทั้งทางรัฐศาสตร์และอำนาจความเชื่อในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ทั้งนี้เนื่องมาจาก

การที่เมืองเชียงใหม่เพิ่งสร้างขึ้นใหม่บนพื้นที่ที่ยังไม่เคยเป็นเมืองมาก่อน ย่อมขาดสิทธิธรรม อีกทั้งเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ใต้อาณาจักรล้วนมีความเก่าแก่กว่ามากมายเช่น หริภุญไชย เชียงแสน พระองค์จึงประกาศสิทธิธรรมของเมืองเชียงใหม่ โดยทางด้านรัฐศาสตร์ พญามังรายเชิญพ่อขุนรามคำแหงและพญาเจ้าเมืองมาร่วมพิจารณาสร้างเมืองเชียงใหม่ เพื่อสร้างการรับรู้และยอมรับฐานะของเมืองเชียงใหม่ให้กับอาณาจักรที่มีความเข้มแข็งในขณะนั้นเช่นเมืองสุโขทัยและเมืองพะเยา ทั้งยังเป็นการสร้างความมั่นคงให้กับเมืองที่เพิ่งสร้างใหม่ว่ามีพันธมิตรที่เข้มแข็ง และสันนิษฐานว่าผังเมืองเชียงใหม่ที่วางให้เป็นรูปสี่เหลี่ยมนั้นน่าจะเป็นการรับอิทธิพลจากเมืองสุโขทัย และสุโขทัยก็มีพัฒนาการมาจากขอมที่มีอิทธิพลทางความคิดในการสร้างศูนย์กลางสำคัญให้เกิดขึ้นโดยการวางผังเมืองแบบจักรวาล และขนาดกำแพงเมืองเชียงใหม่เป็นรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ที่ต้องใช้ความรู้และเทคโนโลยีที่สูงกว่าเมืองที่วางกำแพงเมืองตามภูมิประเทศแบบทรงกลมและทรงวงรี ทำให้ต้องมีการวางแผนการสร้างที่ดีมาก แสดงถึงจำนวนและประสิทธิภาพของเหล่าไพร่พลและอำนาจในการสั่งการอย่างเป็นระบบของพญามังราย และพบว่าใช้มิติตรรกะดีสี่ทรี 7 ประการ สร้างความเป็นมงคลให้กับพื้นที่ที่จะสร้างเมืองและสร้างสถานที่สำคัญ (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 45-46) อาทิ จากตำแหน่งที่ฟานเผือกสองแม่ลูกหลบอยู่ในลอมคา ที่ซึ่งสุนัขและคนทั้งหลายไม่สามารถเข้าไปทำร้ายได้ พญามังรายทรงโปรดให้สร้าง "คุ้มวังมณเฑียรหอมนอน" และตำแหน่งที่พระองค์พบหนูเผือกกับบรवार 4 ตัวอาศัยอยู่โคนต้นนิโครททางทิศตะวันออก ก็ทรงโปรดให้บูชาต้นนิโครทหรือต้นไทรเป็น "ไม้เลื้อยเมือง" บริเวณนี้ได้ชื่อว่า "แจ้งศรีภูมิ"

การที่สภาพพื้นที่ของเมืองเชียงใหม่ทางด้านตะวันตกสูงกว่าทางตะวันออก ทำให้น้ำไหลลงได้อย่างสะดวกจะไม่ก่อให้เกิดปัญหาเรื่องอุทกภัย ประกอบกับมีแม่น้ำฮ่อมเมืองทำให้น้ำอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำเกษตรกรรม และมีหนองใหญ่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือหรือด้านนอกแจ้งศรีภูมิ เป็นหนองใหญ่ที่ "ช้างม้าวัวควายลงอาบลงกินดินัก" พญามังรายจึงทรงโปรดให้สร้าง "หอโรง โรงช้าง โรงม้า และหอประตู" ทางทิศนี้ และเมืองเชียงใหม่มีน้ำแม่ระมิงหรือแม่น้ำปิงทางทิศตะวันออกที่เชื่อว่าไหลมาจากสระที่พระพุทธเจ้าเคยเสด็จลงทรง ถือได้ว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นมงคลแก่บ้านเมืองที่จะสร้างใหม่นี้

ทางด้านดาราศาสตร์หรือโหราศาสตร์ เมืองเชียงใหม่เมื่อแรกสร้างมีการวางดวงชาตาเมือง มีวันกำเนิดเมืองโดยระบุวันเดือนปีเกิดไว้ชัดเจนตามวันเวลาทางจันทรคติที่ปรากฏในศิลาจารึก วัดเชียงมั่น "ศักราช 658 ปีระวายนัน เดือนวิสาขะออก 8 ค่ำ วัน 5 ไทยเมืองเป็ล้า ยามแดดรุ่งแล้วสองลูกนาที่ ปลายสองบาทน้ำ ลัคนาเสวยนวางศ์พฤตในมืณยราศี" จนสามารถคำนวณวันสร้างเมืองเป็นวันทางสุริยคติคือวันที่ 12 เมษายน 1839 เวลาฤกษ์ 4.00 น.

เมื่อสร้างกำแพงเมืองเชียงใหม่ขึ้นพญามังรายยังให้สร้าง "กาดเชียงใหม่" ในเวลาเดียวกัน แสดงให้เห็นว่า พระองค์ประสงค์ให้ความสำคัญกับเมืองใหม่ในแง่ของการเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและการค้าด้วย (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 47)

พญามังรายได้ทำให้เมืองเชียงใหม่เป็นสถาบันทางการเมืองที่มีความสืบเนื่อง พระองค์ไม่ย้ายที่ประทับไปไหนอีกเลย ประทับที่เมืองเชียงใหม่จนสวรรคต หลังจากพระองค์สวรรคตแล้ว เมืองเชียงใหม่มีสิทธิธรรมเกิดขึ้นแล้ว เพราะพบว่าการแย่งชิงราชสมบัติได้สำเร็จหมายถึงการแย่งชิงเมืองเชียงใหม่ได้ โดยเฉพาะการได้นั่งแท่นบัลลังก์ จึงไม่จำเป็นต้องปลงพระชนม์ชีพกษัตริย์ แสดงว่าเมืองเชียงใหม่ได้รับการยอมรับในฐานะสถาบันทางการเมืองแล้ว ดังตัวอย่างท้าวลกหรือต่อมาคือพระเจ้าติโลกราชทรงกระทำรัฐประหารแย่งชิงราชสมบัติจากพญาสามฝั่งแกน ก็เข้ายึดอำนาจโดยเข้าไปในราชมณเฑียรได้ (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 78)

หลังจากสมัยพญามังราย กษัตริย์ในราชวงศ์นี้ต้องเป็นผู้สืบเชื้อสายโดยทางใดทางหนึ่ง แนวคิดการสืบเชื้อสายกษัตริย์เป็นจารีตดั้งเดิมของล้านนาที่ปฏิบัติสืบต่อมาช้านาน ดังจะพบว่า กษัตริย์ต่อมาจากพญามังรายล้วนเป็นสายสัมพันธ์โดยตรงจากพญามังรายทั้งสิ้น ส่วนขุนนางนั้น ถือว่าเป็นกษัตริย์ไม่ได้เนื่องจากไม่มีเชื้อสายกษัตริย์โดยมีคำกล่าวที่ว่า "บ่ใช่เชื้อท้าวพญาจักเป็นท้าวพญาบ่ได้" (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 79) แนวคิดนี้ทำให้คนยอมรับฐานะและชาติกำเนิดของตน กษัตริย์ในราชวงศ์มังรายจึงมีสิทธิธรรมสูงยิ่ง การทำพิธีราชาภิเษกถือว่ามี ความสำคัญเพราะการเป็นกษัตริย์จะสมบูรณ์หากผ่านพิธีนี้ตามจารีตประเพณี กษัตริย์ที่ได้ผ่านพิธีราชาภิเษกแล้วจะถอดถอนจากตำแหน่งไม่ได้และจะมีตำแหน่งจนสิ้นพระชนม์ สถาบันกษัตริย์ล้านนายังมีเอกลักษณ์ที่ความเรียบง่าย ไม่แสดงความยิ่งใหญ่ในฐานะเทวราช ชื่อของกษัตริย์จึงเป็นลักษณะท้องถิ่นเช่น ผาฮู กือนา แก้ว ไม่พบว่ากษัตริย์ราชวงศ์มังรายใช้นามของเทพในลัทธิฮินดูเช่น นารายณ์ อินทร์ มาเป็นพระนามของพระองค์ และไม่ได้สร้างคำราชาศัพท์ดังเช่นกษัตริย์ของชาวสยาม แต่ก็มีภาษาสุภาพที่แสดงความแตกต่างจากสามัญชน ความเรียบง่ายดังกล่าวคงเพราะสถาบันกษัตริย์ล้านนานั้นมีพัฒนาการมาจากการเป็นผู้นำชุมชนขนาดเล็กมาก่อนทั้งยังมิได้รับอิทธิพลจากขอม กษัตริย์ในราชวงศ์มังรายส่วนใหญ่ใช้คำว่า "พญา" ยกเว้นพระเจ้าติโลกราชที่ใช้ "พระเจ้า" ตามที่พบในเอกสารชินกาลมาลีปกรณ์เรียกพระเจ้าติโลกราชว่า "พระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิพิลกราชาราช" (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 124) เพื่อให้มีฐานะทัดเทียมกับกษัตริย์อยุธยาซึ่งกำลังแข่งขันกัน (สร้อยดี อ่องสกุล, 2544 : 152)

การรวมศูนย์อำนาจหลังสมัยพญามังราย

กษัตริย์หลังสมัยพญามังรายคือ พญาไชยสงคราม พญาแสนภู และพญาคำฟู เสด็จขึ้นไปประทับที่เมืองเชียงแสนทางตอนเหนือด้วยเหตุผลทางยุทธศาสตร์ ให้เมืองเชียงใหม่นี้เป็นที่ประทับของโอรสผู้ที่จะครองราชย์สืบต่อมา และเมื่อเกิดความมั่นคงขึ้นในพื้นที่ทางตอนเหนือแล้ว ในสมัยพญาผายูขึ้นครองราชย์ พระองค์ก็ไม่ได้ทรงเสด็จไปประทับที่เมืองเชียงแสน คงประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ พญาผายู ให้สร้างวัดขึ้นชื่อว่า วัดลีเชียงพระ หรือต่อมาเรียกว่าวัดพระสิงห์ และโปรดให้อาณาหนามหาภัยจุฬารัตนจากเมืองหริภุญไชยมาเป็นเจ้าอาวาส ใน ปี พ.ศ. 1888 นับแต่สมัยพญาผายู เมืองเชียงใหม่จึงมีความชัดเจนในการเป็นเมืองศูนย์กลางของอาณาจักรอย่างแท้จริง โดยเป็นทั้งศูนย์กลางการปกครอง เศรษฐกิจ และการศาสนาโดยพระสงฆ์ในภิกษุที่มาจากเมืองหริภุญไชยนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ภิกษุพื้นเมือง มีศูนย์กลางที่วัดพระสิงห์ในเมืองเชียงใหม่

ต่อมาในสมัยพญากือนา พระองค์ทรงอาราธนาพระสุมนเถระให้มาจำพรรษาที่เมืองเชียงใหม่ ทรงแต่งตั้งพระสุมนเถระเป็นสังฆราชองค์แรกของเมืองเชียงใหม่ พญากือนาส่งวัดบุปผารามถวายให้เป็นที่พักจำพรรษาของพระสุมนเถระ และโปรดให้สร้างเจดีย์เพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่พระสุมนเถระนำมาจากสุโขทัยนี้ด้วย พระบรมสารีริกธาตุอีกส่วน พญากือนาโปรดให้ประดิษฐาน ณ เจดีย์สร้างใหม่บนดอยสุเทพ

คติการสร้างพระธาตุเจดีย์ประดิษฐานบนยอดดอยนั้น คงไม่ใช่แนวคิดที่มาจากอิทธิพลพุทธศาสนาลังกาวงศ์เกือบทั้งหมด เพราะคติการสร้างพระธาตุเจดีย์ในเกาะลังกาเอง ก็มีได้เน้นความสำคัญของการประดิษฐานอยู่บนยอดเขาเสมอไป แต่ในล้านนาแล้วคติการสร้างพระธาตุบนยอดดอยจะได้รับความนิยมอย่างมาก อาทิ พระธาตุดอยสุเทพ เมืองเชียงใหม่ พระธาตุดอยตุง เมืองเชียงราย พระธาตุดอยมกิต เมืองเชียงแสน พระธาตุดอยทอง เมืองเชียงราย พระธาตุแช่แห้ง เมืองน่าน พระธาตุซ้อแฮ เมืองแพร่ พระธาตุดอยทอง เมืองพะเยา ซึ่งน่าจะเป็นผลที่เกิดจากการผสมผสานของอิทธิพลที่มาจากภายนอกเข้ากับคติความเชื่อดั้งเดิมที่มีในพื้นที่

ชาวล้านนานั้นนำพุทธศาสนามาประสานกับการนับถือผีซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมอยู่ก่อน ความนิยมในการสร้างพระธาตุนั้น พิเคราะห์ได้ว่าชาวล้านนาต้องการเชื่อมโยงดินแดนอันเป็นเมืองหลวงของพุทธศาสนา คือ ชมพูทวีป เข้ากับชุมชนของตนเอง ซึ่งมีผลให้ศาสนาใหม่มีความหมายต่อชีวิตของชาวบ้านอย่างเป็นจริงยิ่งขึ้น เมื่อสัญลักษณ์ของพุทธศาสนาและพุทธเจ้าได้ถูกปักหลักลงอย่างเป็นรูปธรรมใจกลางชุมชนเช่นนี้แล้ว พุทธศาสนาก็จะกลายเป็นสิ่งชอบธรรมที่เป็นกลไกหนึ่งที่ประสานเข้ากับการนับถือผี เพื่อควบคุมวิถีการดำเนินชีวิตให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันวิธีคิดแบบพุทธศาสนาและฮินดูที่ขยายอิทธิพลมาสู่ดินแดนล้านนาถูกนำไปตีความ

และแปรไปสนองต่อการอธิบายโลกแบบพื้นถิ่น เช่น แทนที่จะยอมรับเอาเขาพระสุเมรุในคติอินเดียว่าอยู่ที่ชมพูทวีป กลับคิดสร้างความเชื่อที่ให้อยู่ในชุมชนของตนเป็นเขาพระสุเมรุเสียเอง และสร้างพระธาตุบนดอยขึ้นเป็นศูนย์กลางจักรวาลของชุมชน ด้วยความสอดคล้องพอดีระหว่างโลกทัศน์ของชาวล้านนา ที่ให้ความสำคัญกับภูเขาในฐานะเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวของบรรพชนตลอดจนความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ในท้องถิ่น กับคติของการนับถือพระบรมสารีริกธาตุอันเป็นแบบแผนวัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามาดังกล่าวกว ทำให้คติการสถาปนาพระธาตุบนภูเขาศักดิ์สิทธิ์ได้รับการยอมรับ และเกิดการก่อสร้างแพร่หลายในเขตอิทธิพลของวัฒนธรรมล้านนา (สุรพล ดำริห์กุล, 2539 : 180 - 181)

การสถาปนาพระธาตุดอยสุเทพบนภูเขาศักดิ์สิทธิ์ ใน พ.ศ. 1914 โดยพญากือนา น่าจะเป็นจุดเริ่มต้นและแม่บทของวัฒนธรรมการสร้างพระธาตุบนภูเขาในล้านนา ต่อมาเมื่อพุทธศาสนิกายลังกาวงศ์ได้รับการยอมรับและแพร่หลายออกไป คติการสร้างพระธาตุเจดีย์บนยอดดอยก็ได้แพร่หลายเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางในภูมิภาคนี้เช่นกัน

ในช่วงเวลาเดียวกับการสถาปนาพระธาตุดอยสุเทพในเมืองเชียงใหม่ ที่กลุ่มเมืองทางเหนือของเขตวัฒนธรรมล้านนาพบการสถาปนาพระธาตุดอยตุง บนภูเขาศักดิ์สิทธิ์ ใน พ.ศ. 1950 น่าสังเกตว่า เป็นการสถาปนาพระบรมธาตุขึ้นบนดอยสุเทพและดอยตุงซึ่งเป็นเขตอิทธิพลเดิมของชาวลัวะพื้นถิ่น ลักษณะดังกล่าวอาจอธิบายได้ว่า น่าจะเป็นพระราชโบายของกษัตริย์ล้านนาที่ต้องการนำพุทธศาสนาเข้าไปผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิม เพื่อให้เกิดการยอมรับ เพื่อสร้างความชอบธรรมในการปกครองและเพื่อควบคุมชนเผ่าพื้นเมืองให้อยู่ในพระราชอำนาจ ซึ่งคาดว่าในช่วงก่อนเวลานั้น ชนพื้นเมืองโดยเฉพาะชาวลัวะ น่าจะเป็นชนกลุ่มใหญ่ที่อาศัยในแถบภูเขาที่กษัตริย์ล้านนายังไม่สามารถควบคุมได้อย่างเบ็ดเสร็จ การสถาปนาพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ขึ้นบนดอยในบริเวณที่ตั้งหอผีหรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อดั้งเดิมของชาวพื้นเมือง อาทิ ดอยสุเทพในอดีตเมื่อราวสามสิบปีที่ผ่านมาเคยมีหอผีขุนหลวงวิรังคะวีรบุรุษของชาวลัวะอยู่ แต่ปัจจุบันไม่มีแล้ว และที่พระธาตุดอยคำ เชียงดอยสุเทพ ก็มีศาลหรือหอผีปู่และย่าและของชาวลัวะตั้งอยู่ด้วย และยังพบว่า แม้พระธาตุเจดีย์จะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนา แต่ประเพณีการสักการบูชาประจำปีคล้ายคลึงกับการเลี้ยงผีประจำปีของชาวล้านนาที่มีมาแต่เดิม (สุรพล ดำริห์กุล, 2539 : 185-191)

ด้วยวิธีการสถาปนาพระบรมธาตุบนพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของกลุ่มชุมชนที่มีความเชื่อดั้งเดิมของตนเอง ทำให้พุทธศาสนาได้รับการยอมรับ และเป็นกลไกสำคัญที่ทำให้กษัตริย์ล้านนาสามารถควบคุมสังคมของชนพื้นเมืองโดยใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการรวมศูนย์ความศรัทธา

ดังนั้นจะพบว่าในการรวบรวมชุมชนในสมัยพญามังรายจะเป็นความสามารถด้านการทหารและการปกครองของพระองค์เป็นหลัก โดยที่พระองค์ยังไม่ได้เข้าไปสร้างให้ชุมชนต่าง ๆ มีโครงสร้างทางความเชื่อแหล่งเดียวกันยังไม่ได้ใช้ความเชื่อในพุทธศาสนาในการอ้างสิทธิธรรมเหนือชุมชนต่าง ๆ แต่เมื่อพุทธศาสนาลังกาวงศ์เข้ามามีอิทธิพล กษัตริย์ล้านนาในสมัยหลัง เริ่มแต่สมัยพญาเกือนา สมัยพระเจ้าติโลกราช จนถึงสมัยสมัยพญาแก้ว มีการนำพุทธศาสนามาใช้ และได้ประสบผลสำเร็จในการอ้างสิทธิธรรมเหนือชุมชนนั้น ๆ

พุทธศาสนาลังกาวงศ์ที่มาพร้อมกับพระสุมนเถร ในสมัยพญาเกือนา ได้รับความศรัทธาเลื่อมใสจากชาวเชียงใหม่ โดยให้กุลบุตรเข้าบวชเป็นจำนวนมาก วัดสวนดอกจึงเป็นวัดสำคัญในเมืองเชียงใหม่ เพราะเป็นศูนย์กลางการเผยแพร่พุทธศาสนาที่เรียกว่า “นิกายสวนดอก” ระเบียบวินัยของวัดสวนดอกได้กลายเป็นสัญลักษณ์ที่พระสงฆ์ยึดถือเป็นแบบอย่าง โดยที่พระสุมนเถรได้ถ่ายทอดรูปแบบมาจากสำนักอุทุมพรบุปผามหาสามีแห่งเมืองพันทุกประการ พระสงฆ์ฝ่ายวัดสวนดอกนี้เป็นฝ่ายอรัญวาสี มีวัตรปฏิบัติที่ต่างจากสงฆ์ฝ่ายพื้นเมืองเดิมที่มาจากเมืองหริภุญชัยที่มีศูนย์กลางอยู่วัดพระสิงห์ ซึ่งเป็นฝ่ายคามวาสี เพราะพระสงฆ์ฝ่ายวัดสวนดอกมีความเคร่งครัดในพระธรรมวินัยและมุ่งบำเพ็ญภาวนาแสวงหาความสงบ ดังนั้นในระยะแรกจึงได้รับความนิยมและได้รับการอุปถัมภ์จากกษัตริย์และพระราชวงศ์ จึงทำให้ต่อมาเข้าไปเกี่ยวข้องกับทรัพย์สินเงินทอง ไร่นา ที่มีผู้อุทิศถวายพระศาสนา ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งของความเสื่อมในเวลาต่อมา

ในสมัยพญาสามฝั่งแกน พุทธศาสนานิกายสิงหฬหรือลังกาวงศ์ใหม่ เผยแพร่ในล้านนานิกายสิงหฬนั้นเป็นผลมาจากการเผยแพร่ลัทธิลังกาวงศ์ของพระสุมนเถร ทำให้เกิดการตื่นตัวศึกษาพุทธศาสนากันกว้างขวางและนำไปสู่ความคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่บริสุทธิ์ เกิดความต้องการพระพุทธรูปที่ถูกต้องตามพระธรรมวินัย จึงมีการเดินทางไปศึกษาและอุปสมบทใหม่ที่ลังกาโดยตรง โดยพระเถระชาวเชียงใหม่ 25 องค์มี พระมหาธัมมคัมภีร์ พระมหาเมธังกร พระมหาญาณมงคล พระมหาสีลวงค์ พระมหาสารีบุตร พระมหารัตนกร พระมหาพุทธสาคร เป็นต้น พร้อมกับพระมหาเถระชาวกัมโพช(ลพบุรี) 8 องค์ และมีพระภิกษุชาวมอญเดินทางไปสมทบ อีก 6 องค์ รวมเป็น 39 องค์ เดินทางไปลังกา ได้ศึกษาเล่าเรียนอักษรศาสตร์ การอ่านออกเสียงการสวดออกเสียงตามตัวอักษรที่ใช้อยู่ในลังกา และได้อุปสมบทใหม่ในเรือนานที่พระราชาสีหฬทรงจัดขนานให้ที่ท่าเรือยาปา แม่น้ำกัลยาณี และต่อมาได้เดินทางกลับมาจำพรรษาที่วัดป่าแดง เชียงใหม่ โดยมีพระมหาธัมมคัมภีร์ พระมหาเมธังกร เป็นหัวหน้า (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 121-122) พระภิกษุกลุ่มนี้ เรียกกันว่า “ฝ่ายป่าแดง” ได้เผยแพร่หลักการและแนวปฏิบัติออกไปอย่างกว้างขวาง แต่ในลักษณะที่มีความขัดแย้งกับนิกายสวนดอก โดยฝ่ายป่าแดง

กล่าวว่าพระอุทุมพรบุปผามหาสามี ได้นำพระพุทธรูปมานับรวมในหัตถบาตรให้ครบองค์สงฆ์ แทนพระสงฆ์องค์ที่มรณภาพ แล้วทำพิธีอุปสมบท การอุปสมบทครั้งนี้จึงเป็นการผิดพระวินัย ทำให้ภิกษุที่ได้บวชกับท่านเป็นอวัชชีคือไม่เป็นภิกษุอย่างสมบูรณ์ ประกอบกับฝ่ายสวนดอกมีลาภสักการะมากมาย เป็นเหตุให้เกิดการสะสมทรัพย์สมบัติ ทำให้วินัยสงฆ์หย่อนยาน เวลาบิณฑบาต เอาชามจีวรคลุมดินบาตร ถือไม้เท้า และมีการสวดออกเสียงที่ไม่ถูกต้อง ฝ่ายสวนดอกก็กล่าวหาว่าฝ่ายป่าแดงยโส อดดี ต้องการทำลายพระพุทธรูปศาสนาของพระสุมนเถร ทำให้คนเสื่อมศรัทธาในวัดสวนดอกไม้

โดยปัญหาข้อขัดแย้งของพระสงฆ์สองนิกายนี้ สะท้อนให้เห็นว่า คณะสงฆ์ในยุคนั้นค่อนข้างจะมีอิสระ แม้ว่าจะอยู่ภายใต้การปกครองของสถาบันสงฆ์และสถาบันการเมืองก็ตาม แต่เป็นอำนาจที่หละหลวม ผู้นำทั้งสองอาณาจักร คือศาสนจักรกับฝ่ายอาณาจักรไม่สามารถทำให้เกิดความสงบเรียบร้อยในวงการสงฆ์ได้ แม้ว่าฝ่ายอาณาจักรคือพญาสามฝั่งแกนจะเข้ามาช่วยไกล่เกลี่ย แต่ความแตกแยกของคณะสงฆ์มีมากจนไม่ยอมกระทำสังฆกรรมร่วมกัน และการแตกแยกเป็นไปอย่างกว้างขวางและรุนแรง ต่างฝ่ายต่างโจมตีกล่าวหาซึ่งกัน ดังนั้น เพื่อยุติเหตุการณ์ พญาสามฝั่งแกนจึงห้ามเผยแพร่ศาสนาฝ่ายป่าแดงในเชียงใหม่ พระสงฆ์ฝ่ายป่าแดงจึงได้เดินทางเผยแพร่ศาสนาไปยังหัวเมืองต่าง ๆ อาทิ ลำพูน ลำปาง พะเยา เชียงแสน เชียงราย และเชียงตุง และได้ไปสร้างวัดสาขาของวัดป่าแดงเชียงใหม่ไว้ ณ เมืองต่าง ๆ อาทิ วัดป่าแดงดอยไชย เมืองพะเยา วัดป่าแดงหลวง เมืองเชียงแสน และวัดป่าแดงหลวง ที่เมืองเชียงตุง เป็นต้น

ชินกาลมาลีปกรณ์ กล่าวว่า ใน พ.ศ. 1976 พระสงฆ์จากวัดป่าแดงได้ไปที่เมืองเขลางค์ ซึ่งมีมหาอำมาตย์ชื่อ สุร ที่เป็นใหญ่อยู่ในนครเขลางค์ ถึงกับยอมสละยศและชีวิต (ตำแหน่งและอาชีวะ) ของตนอุปถัมภ์บำรุงพระเถระ (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 122) ซึ่งท่านมหาอำมาตย์ท่านนี้อาจจะหมายถึง หมื่นโลกนคร ผู้มีศักดิ์เป็นอาของพระเจ้าติโลกราช เมื่อพระเจ้าติโลกราชขึ้นครองราชย์ ก็ทรงขอให้หมื่นโลกนครมาช่วยปราบกบฏขุนนางคือเจ้าแสนขาน หลังจากปราบกบฏเรียบร้อยแล้ว พระองค์ก็ขอให้หมื่นโลกนครมาช่วยราชการในเมืองเชียงใหม่ และพระราชทานนามให้เป็น "หมื่นสามล้าน" ซึ่งเหล่าขุนนางและพระราชวงศ์ที่สนับสนุนพระเจ้าติโลกราชในทางการเมืองนั้นล้วนแต่เป็นกลุ่มที่สนับสนุนนิกายสีหนาทังสิ้น พุทธศาสนานิกายสีหนาทังจึงรุ่งเรืองมากในสมัยพระเจ้าติโลกราช

การรวมศูนย์อำนาจในสมัยพระเจ้าติโลกราช

พระพุทธศาสนาถูกใช้เป็นเครื่องมือในการสถาปนาความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าติโลกราช โดยชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวถึงพญามังรายว่า “มีศรัทธาในศาสนา น้อยนัก ทรงเลื่อมใสแต่สิ่งภายนอกศาสนา ไม่คบหาสัตบุรุษ บวงสรวงแต่ภูตผีปีศาจ สวนต้นไม้ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ภูเขา และป่า พระองค์เช่นไหว้บวงสรวงด้วยโค กระบือ เป็นต้น” (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 120) โดยนัยว่า พญามังรายไม่สามารถจรรโลงพระศาสนาให้ตั้งมั่นได้ ทำให้บ้านเมืองประสบความยุ่งยากจากการแตกแยกภายใต้การปกครองของพญามังราย เป็นเหตุให้ต้องสละราชสมบัติให้แก่ราชโอรสคือพระเจ้าติโลกราช แต่ทั้งนี้ ผู้แต่งชินกาลมาลีปกรณ์นั้นเป็นภิกษุฝ่ายป่าแดง การกล่าวถึงพญามังรายเช่นนี้อาจมีแนวโน้ม เพื่อสร้างสิทธิธรรมให้กับพระเจ้าติโลกราชในการขึ้นครองราชสมบัติก็เป็นได้

วิกฤตการณ์ความขัดแย้งของสงฆ์สองนิกายได้ยุติลงในสมัยพระเจ้าติโลกราช โดยพระเจ้าติโลกราชมองเห็นความแตกแยกของคณะสงฆ์ ที่ไม่มีคณะใดสามารถเป็นหลักให้ประชาชนได้ ยึดเหนี่ยวเป็นหนึ่งเดียวกัน เป็นโอกาสให้พระองค์ค้าชูพระศานานิกายสีหฬเพียงหนึ่งเดียวเพื่อความเชื่อนี้มาค้าจูนความชอบธรรมในการขึ้นครองบัลลังก์ของพระองค์ เพราะคณะสงฆ์นิกายนี้เป็นที่ศรัทธาของประชาชนทั่วหัวเมืองล้านนาที่มีสาขาของวัดป่าแดงไปตั้งมั่นอยู่ นับได้ว่าเป็นรากฐานความศรัทธาที่ทรงอิทธิพลกับประชาชนของพระองค์ ทั้งยังเป็นการถ่วงดุลอำนาจและลดบทบาทของนิกายสวนดอก ซึ่งเคยอยู่ในอุปถัมภ์ของเชื้อพระวงศ์สมัยพญามังราย ที่อาจจะเป็นแหล่งสะสมทรัพยากรสิน ไร่นา รวมทั้งผู้คน อันจะเป็นภัยต่อความมั่นคงของพระองค์ได้

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้พระเจ้าติโลกราชต้องจัดระบบระเบียบการปกครองให้อำนาจสูงสุดอยู่ที่พระองค์ เริ่มด้วยการขึ้นครองราชย์ด้วยการชิงราชย์สมบัติจากพระบิดา ทำให้พระองค์ต้องอาศัยพระศาสนาเป็นเครื่องมือในการสร้างความชอบธรรมให้พระองค์ และเพื่อยึดอำนาจไม่ให้เกิดการกบฏเหมือนเช่นกบฏแสนชน ประกอบกับการสงครามเนื่องด้วยนโยบายการขยายพระราชอาณาเขตของพระบรมไตรโลกนาถจากอาณาจักรอยุธยา

กลวิธีที่พระเจ้าติโลกราชได้ใช้ในการรวมศูนย์อำนาจนั้นเป็นไปอย่างละมุนละม่อม ใช้ระยะเวลาสร้างสม โดยพระองค์ใช้ทั้งกลยุทธ์ทางการเมืองและการปกครองและอาศัยความเชื่อทางศาสนา

โดยการใช้กลยุทธ์ทางการเมืองการปกครองนั้น พระองค์ทรงลดบทบาทและอำนาจของขุนนางภายหลังจากที่พระองค์ได้ขจัดศัตรูต่อความมั่นคงของราชบัลลังก์แล้ว จึงเป็นระยะของการสร้างเสถียรภาพและการแผ่ขยายอำนาจของราชธานี การปฏิรูปการปกครองนี้เกิดขึ้นในช่วงจังหวะเวลาที่เหมาะสมกับสถานการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น พระองค์สามารถดึงขุนนางและข้าราชการ

หัวเมืองเข้ามาสู่ระบบราชการของราชธานีโดยตรง ทำให้เมืองราชธานีสามารถควบคุมหัวเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพ อาทิ กรณีหมื่นโลกนครเจ้าเมืองลำปาง ที่พระองค์ขอให้มาช่วยปราบกบฏแสนพานได้สำเร็จ และเมื่อท้าวชัยคิดแย่งราชสมบัติจนไปขอให้ยุธยาเข้ามาเกี่ยวข้อง พระองค์ก็ได้หมื่นโลกนครผู้นี้เป็นผู้ปราบปราม พระองค์จึงโปรดให้มาช่วยราชการในเมืองเชียงใหม่และแต่งตั้งให้บุตรหมื่นโลกนครไปกินเมืองลำปางแทน การนำขุนนางที่มีความสามารถและมีฐานอำนาจมาไว้ใกล้พระองค์ที่เมืองราชธานีเป็นผลดีต่อพระองค์ ทำให้พระองค์ได้ผู้ที่มีความรู้ความสามารถมาช่วยงานและสามารถควบคุมได้อย่างใกล้ชิด ทั้งยังได้เมืองลำปางเป็นฐานกำลังสำคัญ ดังจะพบว่าในสมัยของพระองค์มีขุนนางที่มีความสามารถรับราชการอยู่ในเมืองเชียงใหม่หลายคน

และเนื่องด้วยตำแหน่งขุนนางที่ไปครองเมืองหรือที่เรียกว่าไป “กินเมือง” นั้นจะมีอิสระในการปกครองตนเอง และยังมีระบบพัฒนาในมือให้สามารถสะสมฐานกำลังทั้งคนและเสบียงอาหาร โดยระบบพัฒนาจะขึ้นกับเมืองที่ตนสังกัด หากเป็นเมืองใหญ่ก็จะมีหลายพัฒนา ระบบพัฒนายังเป็นแหล่งกำลังสำคัญของเมืองหลวง ด้วยพัฒนาต่าง ๆ จะต้องส่งส่วยให้แก่เมืองที่สังกัดและยังมีความสำคัญในการเกณฑ์แรงงานในยามเกิดศึกสงครามด้วย ดังนั้นในการแต่งตั้งและโยกย้ายตำแหน่งเจ้าเมือง พระเจ้าติโลกราชจึงใช้อำนาจสิทธิขาดสั่งการให้บุคคลที่ไว้วางใจไปครองเมืองต่าง ๆ ตามที่เห็นสมควร เมื่อมีเจ้าเมืองใดสิ้นชีวิตลง พระองค์จะสั่งให้ให้มีการโยกย้ายสลับเจ้าเมือง ทำให้ลดการสะสมอำนาจได้ และพระองค์ยังมีอำนาจสิทธิขาดในการให้คุณให้โทษ ทำให้เจ้าเมืองต่างต้องยอมรับว่าที่มาแห่งอำนาจของตนขึ้นอยู่กับพระองค์โดยตรง

เมืองในอาณาจักรล้านนาสมัยพระเจ้าติโลกราชแบ่งออกได้เป็น 3 รูปแบบตามลักษณะของเจ้าเมืองคือ เมืองหลวงประกอบด้วยเมืองเชียงใหม่และเมืองลำพูนซึ่งเป็นเมืองสำคัญทางศาสนาที่พระมหากษัตริย์มีอำนาจสูงสุดในการปกครอง และเมืองที่ปกครองโดยเชื้อพระวงศ์หรือขุนนางโดยตรงซึ่งในสมัยพระองค์สามารถสร้างความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเมืองหลวงโดยอาศัยพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือช่วยสร้างความเป็นหนึ่งเดียว กับเมืองประเทศราชที่มีเจ้าเมืองสืบสายสกุลปกครองตนเอง โดยเจ้าเมืองต้องยอมรับอำนาจของศูนย์กลางด้วยการส่งบรรณาการและแสดงความจงรักภักดีด้วยการตักน้ำสัจจา หรือมีการเดินทางมาเข้าเฝ้าทุกปี

กลวิธีที่พระเจ้าติโลกราชใช้ในการรวมศูนย์อำนาจ โดยอาศัยความเชื่อทางพุทธศาสนา พระองค์ทรงใช้แนวคิดที่เป็นที่แพร่หลายในช่วงเวลานั้น แนวคิดนี้แพร่เข้ามาในอาณาจักรล้านนาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 20 ปราภฏชัดตั้งแต่สมัยพญาเกือนา ที่เน้นการปกครองตามแนวพุทธศาสนา โดยมุ่งการสร้างและสะสมบุญบารมีอย่างโดดเด่น เรียกว่าเป็น “คติธรรมราชา”

คติธรรมราชาหรือแนวคิดแบบธรรมราชาคือ แนวคิดที่เน้นการเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรมตามคติพุทธศาสนา กษัตริย์จะปฏิบัติตนที่ถือว่าเป็นความดีงามในกรอบพุทธศาสนา และส่งเสริมพุทธศาสนาโดยถือว่าพระองค์คือองค์อุปถัมภ์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในอาณาจักรซึ่งไม่มีใครเทียมเท่าได้ กษัตริย์ทำหน้าที่ทำนุบำรุงและส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้แพร่หลาย จึงมีการสร้างวัดขึ้นมากมาย วัดสำคัญในเมืองเชียงใหม่ล้วนเป็นวัดที่กษัตริย์สร้าง กษัตริย์ล้านนาได้ผนวชในพุทธศาสนาหลายพระองค์ เป็นการแสดงถึงการสร้างบุญอันยิ่งใหญ่และสะท้อนบารมีและอำนาจทางการเมืองด้วยถือว่าเป็น "พญาธรรมิกราช" ในคติธรรมราชา

นอกจากแนวคิดธรรมราชาที่เด่นชัดแล้ว ยังมีแนวคิดจักรพรรดิราชย์ปรากฏอยู่ด้วย ซึ่งแนวคิดนี้ไม่เด่นชัดนัก แนวคิดจักรพรรดิราชย์หมายถึง แนวคิดที่เน้นความเป็นพระราชาที่ยิ่งใหญ่เหนือกว่าราชาทั้งปวง จึงเป็นแนวคิดที่ส่งเสริมให้กษัตริย์ขยายอำนาจเข้าครอบครองดินแดนของกษัตริย์อื่นเพื่อเป็น "เอกราช" หรือ "พระเจ้าจักรพรรดิราชย์" แนวความคิดนี้ในล้านนาในลักษณะเป็นอุดมคติของกษัตริย์ ซึ่งจะมีบางพระองค์ที่นำมาปฏิบัติอย่างเด่นชัด เช่น พระเจ้าติโลกราชที่สร้างอาณาจักรล้านนาให้ยิ่งใหญ่ได้รับการสถาปนาเป็น "พระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิติโลกราช" เข้าใจว่าการไม่เน้นแนวคิดนี้ของกษัตริย์ล้านนา เพราะล้านนามีศักยภาพอันจำกัด มิใช่รัฐนักรบ แต่เป็นรัฐที่ยิ่งใหญ่ด้านศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาในพุทธศาสนา (สร้อยดี อ่องสกุล, 2544 : 150-152)

โดยเฉพาะคติธรรมราชานั้น เป็นแนวคิดที่ถูกนำมาใช้มากที่สุดในการสร้างบูรณาการทางสังคมในสมัยพระเจ้าติโลกราช ดังเห็นได้จากการที่พระองค์สนับสนุนการสังคายนาพระไตรปิฎกด้วยในสมัยนี้สถาบันสงฆ์มีสถานภาพเป็นผู้นำทางปัญญา เป็นที่ศรัทธาเลื่อมใสของประชาชนสามารถส่งเสริมความสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง โดยไม่ทำให้รู้สึกว่าเป็นการบีบบังคับแต่เป็นลักษณะการยอมรับอำนาจที่มาจากกฎแห่งการกระทำแต่ปางก่อนหรือบุญบารมีที่ได้สร้างสมมา ทำให้สถาบันสงฆ์มีความสำคัญอย่างมากต่อการบูรณาการทางความคิดความเชื่อ ตลอดจนสร้างความชอบธรรมให้เกิดขึ้นในการปกครอง ดังนั้นในพิธีกรรมต่าง ๆ จึงมีพระสงฆ์เข้าไปเกี่ยวข้อง และการกระทำต่าง ๆ หากมีสงฆ์เข้าไปมีส่วนร่วมก็สร้างความเชื่อถือให้เกิดขึ้นได้ การเป็นองค์อุปถัมภ์สำคัญทางศาสนาคือการทำให้สถาบันสงฆ์เป็นกำลังสำคัญของพระองค์

ประกอบกับพระสงฆ์ในสมัยพระเจ้าติโลกราช เป็นผู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก เนื่องจากพุทธศาสนิกายสีลหเน้นการศึกษาพระธรรมวินัย พระสงฆ์ในนิายนี้จึงมีความแตกฉานภาษาบาลีอันเป็นภาษาของพระไตรปิฎก ทำให้มีการสร้างวรรณกรรมทางศาสนาขึ้นมามากต่อเนื่องไปถึงสมัยพญาแก้ว อันถือได้ว่าเป็นช่วงยุคทองของการสร้างวรรณกรรมทางพุทธศาสนา

พระเจ้าติโลกราช ทรงส่งเสริมการเขียนตำนานทางศาสนาและตำนานทางประวัติศาสตร์ ซึ่งตำนานทางประวัติศาสตร์นั้น ช่วยเสริมสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางสังคมและการเมืองด้วย ในสมัยพระเจ้าติโลกราชเป็นสมัยที่อาณาจักรล้านนามีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางสังคมและการเมืองอย่างเห็นได้ชัด ตำนานประวัติศาสตร์กลายเป็นกลไกที่จะรวมเมือง ชุมชน กลุ่มชน และระบบความเชื่อเข้าด้วยกัน เมื่อมองในแง่นี้จะเห็นได้ว่า ตำนานประวัติศาสตร์ถูกสร้างขึ้นให้มีหน้าที่เฉพาะในสังคมนั้น ๆ เป็นครั้งแรกที่มีการบันทึกเรื่องราวของชาวบ้านในเอกสารทางประวัติศาสตร์ พระภิกษุซึ่งเป็นผู้บันทึกนั้น โดยปรกติก็เป็นเสมือนผู้ส่งต่อทางวัฒนธรรม เชื่อมโยงระหว่างหมู่บ้านกับเมือง และท้องถิ่นกับศูนย์กลางอยู่แล้ว ฉะนั้นตำนานทางประวัติศาสตร์จึงเปรียบเสมือนกลไกที่ช่วยทำให้ความคิดเป็นรูปร่างและมีวัตถุประสงค์ตามที่รัฐต้องการย้ำและชี้แนะ (ธิดา สาระยา, 2529 : 95)

ในสมัยนี้มีการสร้างลัทธิการเคารพบูชาพระบรมธาตุ โดยการสร้างเครือข่ายบูชาพระธาตุและสถาปนาพระธาตุหลักประจำเมือง ลัทธิการเคารพบูชาพระบรมธาตุนั้นได้ดูดกลืนความเชื่อดั้งเดิมอื่น ๆ มาเสริมอำนาจและอำนาจของกษัตริย์ล้านนาซึ่งเปรียบเสมือนเป็นพระพุทธเจ้าอย่างน้อยก็โดยพระนามปรากฏ พระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าซึ่งประดิษฐานอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ณ สถานที่ซึ่งเคยเป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์เดิมจึงมีอำนาจเหนือผี วิญญาณ ทำให้กษัตริย์ล้านนาซึ่งเปรียบเสมือนพระพุทธรูปจึงทรงอำนาจสูงสุดด้วย กษัตริย์ล้านนานั้นจะเป็นธรรมราชาและเป็นองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนา ระบบความเชื่อดังกล่าวจะยกฐานะของกษัตริย์ให้อยู่เหนือผีและอำนาจเหนือธรรมชาติทั้งหมด การที่พุทธศาสนาสามารถเข้าไปอ้างสิทธิเหนือผีบรรพบุรุษ ผีเสื้อบ้านเสื้อเมืองของเหล่าเมืองต่าง ๆ ซึ่งโดยความเชื่อเรื่องผีมักจะผูกพันกับกรรมสิทธิ์ในอำนาจเหนือที่ดินของเจ้าเมือง เมื่อพระพุทธศาสนาได้สร้างตำนานให้เหล่าวิญญาณศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นหันมายอมรับพระรัตนตรัย ก็เปรียบเสมือนว่าพระพุทธศาสนาเป็นการเข้ามาในระดับสูงกว่า ไม่ได้เข้ามาอย่างทำลายสิ่งที่มีอยู่เดิม ทำให้ผู้คนในเมืองต่าง ๆ ยอมรับอำนาจที่เหนือกว่านั้นอย่างง่ายดาย และสามารถสร้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์ร่วมเป็นหนึ่งเดียวกัน เป็นการง่ายต่อการสร้างความเป็นเอกภาพให้กับอาณาจักร

ความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาพระบรมธาตุนั้น มีมาแล้วตั้งแต่สมัยพระบรมธาตุหริภุญชัย แต่ในสมัยพระเจ้าติโลกราช พระองค์ให้การนับถือบูชาดังกล่าวมากยิ่งขึ้น ด้วยวิธีนี้พระองค์สามารถเข้าถึงแหล่งอำนาจโดยผ่านอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของพระบรมธาตุ แล้วอ้างอำนาจเหนือลัทธิการเคารพบูชาผีประจำเมืองอีกต่อหนึ่ง

การบูชาพระธาตุที่ปรากฏในตำนานพระธาตุและตำนานเมืองนั้น กระทำใน 2 ลักษณะ คือ การสถาปนาพระบรมธาตุ ณ แหล่งศักดิ์สิทธิ์เดิม และการสร้างเครือข่ายเชื่อมโยงพระธาตุ และแหล่งศักดิ์สิทธิ์ที่ประดิษฐานสัญลักษณ์ต่าง ๆ ให้อยู่ในระเบียบอันเดียวกัน โดยนัยนี้ทำให้เมืองเชียงใหม่ที่มีประวัติความเป็นมาที่หลังเมืองหริภุญชัย กลายเป็นเมืองที่อยู่ในระเบียบเดียวกัน ดังนั้นจึงสามารถสร้างความชอบธรรมให้กับเมืองเชียงใหม่ที่จะเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาแทนที่เมืองหริภุญชัย ทำให้เชียงใหม่ในสมัยพระเจ้าติโลกราช นอกจากจะมีฐานะเป็นเมืองศูนย์กลางทางการปกครอง มีอำนาจสั่งการข้าราชการขุนนาง เจ้าเมืองต่าง ๆ อย่างเต็มสิทธิ์แล้ว ยังเป็นศูนย์กลางทางพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

ประกอบกับอำนาจของพระบรมธาตุนั้นมิใช่อยูเฉพาะเมืองใดเมืองหนึ่งแบบมีประจำเมือง หากมีลักษณะอันเป็นสากลแผ่ข้ามพรมแดนทางการเมือง ทำให้กษัตริย์เชียงใหม่สามารถอ้างสิทธิธรรมเหนือเมืองหลาย ๆ เมืองได้ เฉพาะอย่างยิ่งเครือข่ายของการสถาปนาพระบรมธาตุขึ้น ณ เมืองสำคัญตามแหล่งที่ราบระหว่างภูเขาต่าง ๆ ทำให้เกิดระเบียบทางจริยธรรมเชื่อมโยงเมืองให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน อยู่เหนือขอบข่ายทางการเมืองของเมืองใดเมืองหนึ่งโดยเฉพาะ เครือข่ายดังกล่าวได้กลายเป็นพื้นฐานสำหรับเพิ่มพูนอำนาจของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ (ธิดา สาระยา, 2529 : 96-98) พระธาตุที่ถูกสร้างเป็นเครือข่ายการบูชาพระธาตุ ที่พบว่าชาวล้านนายังให้ความสำคัญนับถือถึงในปัจจุบันโดยถือว่าเป็นพระธาตุประจำปีเกิดของตน หรือเรียกว่าเป็นพระธาตุตามระบบ 12 ปีนักษัตร ซึ่งชาวล้านนาเชื่อว่าต้องเดินทางไปนมัสการสักครั้งหนึ่งในชีวิตให้ได้ นั้น มี

- พระธาตุจอมทอง เมืองเชียงใหม่	ประจำปีเกิดปีขวด
- พระธาตุลำปางหลวง เมืองลำปาง	ประจำปีเกิดปีฉลู
- พระธาตุช่อแฮ เมืองแพร่	ประจำปีเกิดปีขาล
- พระธาตุแช่แห้ง เมืองน่าน	ประจำปีเกิดปีเถาะ
- พระธาตุวัดพระสิงห์ เมืองเชียงใหม่	ประจำปีเกิดปีมะโรง
- ดันศรีมหาโพธิ์ พุทธคยา อินเดีย	ประจำปีเกิดปีมะเส็ง
- พระธาตุตะโก้ง หรือ พระธาตุขเวดากอง เมืองร่างกุ้ง พม่า	ประจำปีเกิดปีมะเมีย
- พระธาตุดอยสุเทพ เมืองเชียงใหม่	ประจำปีเกิดปีมะแม
- พระธาตุพนม เมืองนครพนม	ประจำปีเกิดปีวอก
- พระธาตุหริภุญชัย เมืองลำพูน	ประจำปีเกิดปีระกา
- พระธาตุเกตแก้วจุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์	ประจำปีเกิดปีจอ
- พระธาตุดอยตุง เมืองเชียงราย	ประจำปีเกิดปีกุน

คติจักรวาล : สัญลักษณ์สะท้อนอำนาจรัฐ

การแปลคติเรื่องจักรวาลมาเป็นรูปธรรมนั้น ต้องการสัญลักษณ์สำคัญคือ ศูนย์กลางของจักรวาลซึ่งก็คือเขาพระสุเมรุ ในเมืองเชียงใหม่ที่ปรากฏการสร้างพระเจดีย์ขนาดใหญ่บริเวณกลางเมืองแม้จะไม่ได้ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่งกลางเมืองอย่างแท้จริง แต่มีขนาดสูงใหญ่พอที่จะมองเห็นได้จากทุกมุมเมือง พระเจดีย์นั้นคือพระเจดีย์หลวงที่เริ่มสร้างสมัยพญาแสนเมืองมา เป็นพระเจดีย์ขนาดใหญ่ตั้งอยู่ ณ กึ่งกลางเมืองตามที่เหล่าพ่อค้าบอกพญาแสนเมืองมาให้สร้างพระเจดีย์ไว้กลางเวียงให้สูงพอให้คนมองเห็นแต่ไกล 2000 วา (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 69) แล้วอุทิศบุญกุศลเหล่านี้ให้แก่พญาภิอนาพระบิดา แต่พระเจดีย์นี้สร้างไม่เสร็จในสมัยของพระองค์ พระมเหสีของพญาแสนเมืองมาสร้างต่อจนสำเร็จในสมัยพญาสามฝั่งแกน เรียกว่า “กู๋หลวง” มีความสูงเมื่อสร้างเสร็จ 39 วา ตำนานวัดเจดีย์หลวงเมืองนพบุรีนครเชียงใหม่กล่าวถึงเจดีย์หลวงเมื่อแรกสร้างเสร็จว่า “มหาเจดีย์นั้นปรากฏแก่ตาคนทั้งหลาย อันอยู่ 4 ทิศ 8 ทิศที่ไกลได้ 6000 วา 5000 วา ก็พอเห็นดูงามยิ่งนักแลฯ” (สงวน ชาติสุขรัตน์, 2515 : 146)

ชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวว่า ในสมัยพระเจ้าติโลกราช พ.ศ. 2022 โปรดให้สีหโคตเสนาบตีหรือหมื่นด้ามพร้าคต ก่อเสริมราชกฎองค์เก่าครั้นพระเจ้าแสนเมืองมาสร้างไว้ ราชกฎที่ก่อเสริมใหม่นั้นใหญ่และสูงกว่าองค์เก่า ฐานนั้นกว้างออกมาถึง 35 วา สูง 45 วา มีระเบียบกระพุ่มยอดเป็นอันเดียวน่าเลื่อมใสยิ่งนัก เป็นจุดเด่นแห่งราชธานีเชียงใหม่ งามเพียงดั่งพระธาตุจุฬามณีเจดีย์ในสวรรค์ พระเจ้าติโลกราชโปรดให้เป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่พระมหาอัมมคัมภีร์นำมาจากลังกาทวีป ดังนั้นเมื่อพระเจดีย์เป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า และใน พ.ศ. 2025 ยังโปรดให้อัญเชิญพระรัตนปฏิมา(พระแก้วมรกต) จากนครเขลางค์มาประดิษฐานไว้ที่หุ้มบนองค์เจดีย์ด้านทิศตะวันออก (ชินกาลมาลีปกรณ์, 2510 : 128) กู๋หลวงจึงเปลี่ยนจากความเป็นราชกฎมาเป็นพระบรมธาตุเจดีย์เรียกว่า เจดีย์หลวง หรือ พระเจดีย์หลวง ในสมัยของพระเจ้าติโลกราช (ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่, 2543 : 71)

ประกอบกับการที่พระเจ้าติโลกราชยังทรงโปรดให้สร้างพระวิหารหลวง และก่อกำแพงแวดทุกด้าน แล้วสร้างบริเวณแวดทั้งสี่ด้าน วิหารเป็นที่ไว้พระพุทธรูปก็มีทั้งสี่ด้าน และให้ก่อโขงประตูอันใหญ่ (สงวน ชาติสุขรัตน์, 2515 : 160) ทำให้พื้นที่พุทธาวาสของเจดีย์หลวงมีลักษณะเป็นระบบแกน มีศูนย์กลาง และมีวิหารทิศ แสดงลักษณะที่เป็นศูนย์กลางทางจักรวาลตามคติพุทธศาสนาอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

การสร้างพระเจดีย์ขนาดใหญ่กลางเมือง เพื่อให้เป็นหมายเมือง สามารถมองเห็นได้ทุกมุม และจากระยะไกล แสดงถึงพระราชอำนาจและความเพียบพร้อมในกำลังทรัพย์ของกษัตริย์ เนื่องด้วยไม่ใช่เรื่องง่ายนักในการเกณฑ์แรงงานไพร่พลเพื่อสร้างพระเจดีย์ขนาดใหญ่ ต้องใช้พระราชทรัพย์จำนวนมากในการก่อสร้าง ดังเช่นตำนานที่กล่าวว่า “พระยาภิเษกเอาค่าแห่งตนออกมามากกว่าหมื่น ตีจิ้งโกคำพอกมหาเจดีย์” และ “พระยาภิเษกแล้วยังก็จะไบนที่นั่นชู้อันแล ดินละฮึดอันพอกด้วยเงินมี 60820 ก้อน นับเป็นค่า 7600 เงินเชียงแล อันพอกด้วยค่ามี 4320 ก้อน นับด้วยเป็นค่า 286000 เงินเจียงใหม่แล หินอันพอกค่ามี 807 ก้อน แลค่าอันพอกติดพระพุทธรูป ไชยหลวงสี่ด้าน นั้นควรค่าได้ 45300 เงินเจียงใหม่แล...” และ “คนนาเข้าของตั้งแต่แรกแต่ยังอันสร้างเจดีย์แลวิหาร ตราบถึงอันจ่ายเป็นเครื่องบูชาแลฉลองมหาเจดีย์แลเงินล้านแปดหมื่นสี่พันห้าร้อยเงินแล” (สงวน โชติสุขรัตน์, 2515 : 160-163)

พระธาตุเจดีย์หลวง ยังเป็นศาสนสถานแห่งสุดท้าย ที่พระเจ้าติโลกราชทรงอุปถัมภ์บูรณะ ซึ่งขณะนั้นพระองค์มีความเพียบพร้อมทั้งพระราชอำนาจและพระราชทรัพย์ พระเจดีย์หลวงจึงเปรียบเสมือนเป็นการสร้างศูนย์กลางอันยิ่งใหญ่ให้กับพระราชอาณาจักรและพระราชอำนาจอันยิ่งใหญ่และกว้างไกลของพระองค์

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 นี้ นอกจากคติจักรวาลทางพุทธศาสนา ที่พบจากการสร้างพระเจดีย์หลวงเป็นสัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุในผังเมืองเชียงใหม่แล้ว ยังพบการใช้คติจักรวาลในการวางผังวัดหลวงสำคัญของเมืองเชียงใหม่และชุมชนสำคัญใกล้เคียงด้วย โดยพบว่าในการวางผังพุทธาวาสของวัดหลวงของล้านนาช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 มีการวางตำแหน่งสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสสอดคล้องกับเรื่องทศ โดยมียอดเจดีย์เป็นศูนย์กลางเป็นสัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุ และมีสถาปัตยกรรมบริวารตั้งตามทิศสำคัญ โดยผังพุทธาวาสรูปแบบเช่นนี้จะพบในเขตเข้มนั้นทางวัฒนธรรมและขยายตัวเข้าครอบคลุมเมืองใกล้เคียง เพื่อสร้างความเป็นหนึ่งเดียวกันให้เกิดขึ้น

จากการศึกษาผังเขตพุทธาวาสของวัดหลวงของเมืองเชียงใหม่ในปัจจุบัน ที่เคยมีความสำคัญในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 อันประกอบด้วย วัดพระสิงห์ วัดสวนดอก วัดพระธาตุดอยสุเทพ วัดเจดีย์หลวง วัดป่าแดงหลวง วัดมหาโพธาราม ในเมืองเชียงใหม่ และวัดหลวงในเมืองสำคัญใกล้เคียงคือ วัดพระธาตุหริภุญชัย เมืองหริภุญชัยหรือเมืองลำพูน วัดพระธาตุลำปางหลวง เมืองลำปาง และ วัดพระธาตุจอมคำ วัดหัวข่วง วัดเชียงยืน วัดยางทอง วัดป่าแดง ในเมืองเชียงตุง พบว่า

วัดพระสิงห์

วัดพระสิงห์ มีความสำคัญในฐานะศูนย์กลางพุทธศาสนาจากหริภุญชัยหรือที่เรียกว่า นิกายพื้นเมืองในสมัยพญาผายู และเป็นวัดที่กษัตริย์ล้านนาในสมัยต่อ ๆ มา ให้ความสำคัญเนื่องด้วยเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง คือ พระพุทธรูปสิงห์

จากการศึกษาผังพุทธาวาสของวัดพระสิงห์พบว่า สถาปัตยกรรมหลักที่สร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 มีความความสัมพันธ์อย่างมากกับคติจักรวาล เนื่องจากผัง มืองค์เจดีย์ประธาน มีวิหารหลวงอยู่ในแนวแกนตะวันออกในแนวแกนเดียวกับองค์เจดีย์ และมีวิหารทิศคือวิหารลายคำเป็นวิหารด้านทิศใต้

จากการที่พบวิหารลายคำ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นวิหารที่สร้างในตำแหน่งที่มีมาแต่ครั้งราชวงศ์มังราย เป็นวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปองค์สำคัญตั้งอยู่ทางทิศใต้ขององค์เจดีย์ประธาน พบว่ามีความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องจักรวาลคติของพุทธศาสนาที่ให้ความสำคัญกับทิศใต้ เพราะในคติจักรวาลทางพุทธศาสนา ทิศใต้เป็นทิศของชมพูทวีป ดินแดนที่อยู่ของมนุษย์ และเป็นดินแดนเดียวที่มีพระพุทธเจ้าเสด็จมาประสูติ ตรัสรู้และสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้พ้นทุกข์ ซึ่งถือว่าเป็นทิศสำคัญทางพุทธศาสนาสายลังกาวงศ์

ส่วนวิหารพระนอนด้านทิศตะวันตก หอไตร และพระอุโบสถนั้น จากหลักฐานทางรูปแบบและลวดลายศิลปกรรมที่พบ เป็นงานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา แต่สถาปัตยกรรมบางหลังอาจเป็นสร้างซ้อนทับในตำแหน่งเดิมที่เคยสร้างมาก่อนในสมัยราชวงศ์มังรายก็เป็นได้ ซึ่งในขณะนี้ยังไม่สามารถหาหลักฐานเอกสารชั้นต้นที่กล่าวถึงสถาปัตยกรรมเหล่านี้ในพุทธศตวรรษที่ 21

วัดสวนดอก

วัดสวนดอก สร้างโดยพญากือนา เพื่อให้เป็นที่จำพรรษาของพระสุมนเถร พระเถระจากเมืองสุโขทัย วัดสวนดอกตั้งอยู่กลางเวียงสวนดอก สันนิษฐานว่ารับอิทธิพลผังจากเมืองสุโขทัย เพราะตำแหน่งของวัดสวนดอกอยู่ศูนย์กลางของเมืองหรือเวียงสวนดอก คล้ายกับเมืองสุโขทัยที่มีวัดมหาธาตุอยู่กลางผังเมือง และมีการวางตำแหน่งของเจดีย์ประธานและเจดีย์บริวารรายรอบที่แปดทิศ คล้ายคลึงกับแผนผังวัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย แม้ผังเขตพุทธาวาสของวัดสวนดอกนี้ไม่มีวิหารทิศ แต่จะพบคติการสร้างผังระบบจักรวาลที่เห็นได้ชัดเจนจากการสร้างเจดีย์พระธาตุที่มีเจดีย์บริวารล้อมรอบแปดทิศ วัดสวนดอกจึงมีคติจักรวาลชัดเจนในการสร้างกลุ่มเจดีย์ประธาน แต่ในการวางผังไม่พบหลักฐานเอกสารชั้นต้นที่กล่าวถึงการสร้างวิหารทิศ

วัดพระธาตุดอยสุเทพ

พระธาตุดอยสุเทพ แรกสร้างในสมัยพระเจ้ากือนานนั้น เป็นเพียงการสร้างพระเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมธาตุเท่านั้น เป็นคติพระบรมธาตุเจดีย์ที่อยู่บนดอยศักดิ์สิทธิ์ทั่วไปในดินแดนล้านนา อาทิ พระธาตุดอยตุง พระธาตุจอมยอ เป็นต้น ในช่วงแรกพระธาตุดอยสุเทพน่าจะไม่มีพระสงฆ์จำพรรษา จนในสมัยพระเมืองแก้วจึงมีการสร้างวิหารด้านหน้าและด้านหลังพระธาตุเจดีย์ มีพระสงฆ์มาจำพรรษา และมีการสร้างพระอุโบสถขึ้น

จากการศึกษาผังพบว่า วิหารด้านทิศตะวันออกและวิหารด้านตะวันตกอยู่ในแนวแกนเดียวกับองค์เจดีย์ มีการสร้างระเบียงคดล้อมรอบองค์เจดีย์ แต่เนื่องจากเขตพุทธาวาสมีขนาดเล็ก ทำให้สถาปัตยกรรมค่อนข้างติดขัดกัน ยังไม่สามารถยืนยันถึงการสร้างวิหารด้านหน้าและหลังขององค์เจดีย์เช่นนี้ได้แน่ชัด สันนิษฐานเนื่องจากครั้งแรกเป็นการสร้างเพียงองค์เจดีย์เท่านั้น ส่วนวิหารด้านหน้าและด้านหลังเป็นการสร้างเพิ่มเติมในสมัยหลัง จึงไม่ได้สร้างให้เป็นคติเดียวกัน และวิหารด้านหน้า องค์เจดีย์ และวิหารด้านหลัง อยู่ในแนวแกนตะวันออกเฉียงเหนือเส้นเดียวกัน

วัดป่าแดงหลวง

วัดป่าแดงหลวง เป็นศูนย์กลางสำคัญของพุทธศาสนิกายสีลหรือวังกางค์ใหม่ ที่มีอิทธิพลมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา พบหลักฐานว่าพระเจ้าติโลกราชได้ผนวชที่วัดนี้ และได้โปรดให้ปลงพระศพพระราชบิดาและพระราชมารดา พร้อมกับสร้างสถูปเจดีย์ วิหารหลวง และอุโบสถ ปัจจุบันเรียกว่าวัดป่าแดงในแต่สภาพของวัดป่าแดงในปัจจุบันคงเหลือเพียงพระเจดีย์เป็นหลักฐานตำแหน่งที่ตั้งวัด แต่สภาพพื้นที่โดยรอบพระเจดีย์ ถูกรุกรานจากชาวบ้านจนไม่เห็นสภาพของเขตพุทธาวาส

วัดมหาโพธาราม

วัดมหาโพธาราม เป็นวัดที่สร้างในสมัยพระเจ้าติโลกราช โดยประสงค์อานิสงส์จากปลูกต้นมหาโพธิ์อันเป็นสัญลักษณ์ของการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และทรงมีแนวคิดที่ต้องการสร้างสถานที่ให้เหมือนกับสภาพแวดล้อมในอินเดียในขณะที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ วัดมหาโพธารามจึงประกอบด้วยสัตตมหาสถาน 7 แห่งที่พระพุทธเจ้าประทับเสวยวิมุตติสุขก่อนเสด็จประกาศศาสนา พระเจ้าติโลกราชยังโปรดให้สร้างพระวิหาร กำแพง ชุ่มประตู่ ขึ้นพร้อมกันด้วย

จากการศึกษาผังวัดมหาโพธารามพบว่า การสร้างสัตตมหาสถานสมัยพระเจ้าติโลกราชมีความสัมพันธ์กับเรื่องทิศ โดยมีองค์เจดีย์ประธานคือ เจดีย์เจ็ดยอด มีการสร้างกำแพงแก้วล้อม

เจดีย์ประธานและวิหารหลวงซึ่งพบซากฐานอยู่ทางทิศตะวันออก นอกเขตกำแพงที่ล้อมรอบองค์เจดีย์เจ็ดยอดพบสถาปัตยกรรมด้านทิศเหนือ คือ อนิมิสเจดีย์ ด้านทิศตะวันตก คือ รัตนมรเจดีย์ ด้านทิศใต้ คือ รัตนงกมลเจดีย์ และทางทิศตะวันออกเฉียงใต้พบสระน้ำและมณฑปมูจลินทร์

สันนิษฐานว่าในการวางผังของสถิตมหาสถาน มีความสัมพันธ์กับคติจักรวาลโดยเป็นคติเสริม คติหลักในการสร้างคงเพื่อเป็นสถานที่สัญลักษณ์ของการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

การสร้างสถิตมหาสถานในวัดมหาโพธาราม และมีการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ที่วัดนี้ สะท้อนว่ามีและอำนาจทางการเมืองในสมัยพระเจ้าติโลกราช ด้วยการส่งเสริมศาสนาถือว่าเป็นหน้าที่ของ "พญาธรรมิกราช" ในคติธรรมราชา

ในสมัยพระเจ้าติโลกราช พระองค์ได้เสด็จไปฟังธรรมเทศนาและกระทำการกลัปนาตามหัวเมืองต่าง ๆ อยู่เสมอ การกระทำดังกล่าวย่อมมีส่วนสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับบรรดาเจ้าเมืองให้ใกล้ชิด และยังเป็นการตรวจตราหัวเมืองอีกด้วย และในสมัยของพญาแก้ว จะเป็นสมัยที่กษัตริย์ใช้บทบาททำนุบำรุงศาสนาในหัวเมืองอย่างมาก พบว่าพญาแก้วได้เสด็จไปบำเพ็ญพระราชกุศลในหัวเมืองต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง อีกทั้งยังควบคุมการกลัปนาผู้คนให้แก่วัด โดยกำหนดว่า เมื่อเจ้าเมืองจะอุทิศแรงงานไพร่ให้เป็นแรงงานวัดจะต้องได้รับพระบรมราชานุญาตเสียก่อน ก่อนหน้านั้นไม่ต้องขอพระบรมราชานุญาต ในส่วนพระองค์เองก็ทรงอุทิศแรงงานคนที่ดิน และผลประโยชน์ต่าง ๆ ให้แก่วัดตามหัวเมืองต่าง ๆ ที่พระราชอาณาจักร ซึ่งนอกจากจะแสดงว่าพระองค์เป็นพระราชที่ทรงธรรมแล้ว ยังสามารถลดอำนาจของเจ้าเมืองได้ระดับหนึ่ง

การศึกษาในครั้งนี้กำหนดขอบเขตการศึกษาผังวัดหลวงไว้ที่เมืองสำคัญ 3 แห่งของล้านนาช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 คือ เมืองหริภุญชัยหรือลำพูน เมืองลำปาง และเมืองเชียงใหม่

วัดพระธาตุหริภุญชัย

วัดพระธาตุหริภุญชัย ตั้งที่อยู่ในชุมชนสำคัญคือเมืองหริภุญชัย เป็นวัดที่มีความสำคัญมาตั้งแต่ครั้งสมัยราชวงศ์จามเทวีครองเมืองหริภุญชัย และกษัตริย์ในสมัยราชวงศ์มังรายทุกพระองค์ให้ความสำคัญอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะสมัยพระเจ้าติโลกราช ที่ตำนานพระธาตุหริภุญชัยกล่าวว่า ได้มีการปฏิสังขรณ์พระธาตุเจดีย์ครั้งใหญ่ สร้างกำแพงชั้นใน สร้างประตูโขง 3 ประตู คือ ทิศตะวันออก ทิศใต้ และทิศเหนือ และทรงกลัปนาที่ดินและทรัพย์สินแก่วัดเป็นจำนวนมาก

จากการศึกษาผังวัดพระธาตุหริภุญชัย พบว่า สถาปัตยกรรมหลักที่สร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 มีความความสัมพันธ์อย่างมากกับคติจักรวาล เนื่องจากผัง มืองค์เจดีย์ประธาน

มีวิหารหลวงที่สร้างในสมัยพญาแก้ว อยู่ในแนวแกนตะวันออกในแนวแกนเดียวกับองค์เจดีย์ และมีวิหารทิศคือ วิหารด้านใต้คือวิหารพระพุทธรูปสร้างในสมัยพระเมืองแก้ว วิหารด้านทิศเหนือคือวิหารพระเจ้าละโว้สร้างสมัยพญาแก้ว ส่วนวิหารทิศตะวันตกคือวิหารพระเจ้าทันใจ สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยพญาแก้ว และมีการสร้างกำแพงและหุ้มโองตั้งแต่สมัยพระเจ้าติโลกราช

ส่วนวิหารทางด้านมุขทิศตะวันตกเฉียงเหนือ คือ วิหารพระพันตน วิหารพระกลักเกลื้อ และวิหารพระไสยาสน์ พร้อมทั้งสุวรรณเจดีย์ จากหลักฐานนิราศหริภุญชัย พบว่ามีมาก่อน พ.ศ. 2060 แต่ไม่มีการกล่าวถึงในตำนานวัดพระธาตุหริภุญชัย สันนิษฐานว่าอาจเป็นสถาปัตยกรรมที่มีก่อนการสร้างกำแพงแก้วในสมัยพระเจ้าติโลกราช เมื่อพระเจ้าติโลกราชสร้างกำแพงแก้วขึ้นในเขตพุทธาวาสวัดพระธาตุหริภุญชัย วิหารทั้ง 3 หลังดังกล่าวจึงเข้ามาอยู่ในผังอย่างไม่ได้เข้าในระบบทิศ เมื่อมีการสร้างวิหารทิศในสมัยพญาแก้วและพระเมืองแก้วจึงสร้างตามคติจักรวาลตามทิศสำคัญครบ 4 ทิศ คติจักรวาลในผังเขตพุทธาวาสของวัดพระธาตุหริภุญชัยนั้น จึงเริ่มมีความชัดเจนในสมัยพระเจ้าติโลกราช ที่มีการสร้างกำแพงขึ้นใน ทั้งยังสร้างประตูโขง ซึ่งเป็นสัญลักษณ์สำคัญในการเข้าสู่จักรวาลที่มีศูนย์กลางที่เขาศรีสุเมรุคือองค์พระธาตุเจดีย์

ในผังยังพบ ชื่อวิหารพระพุทธรูป เป็นวิหารทิศใต้ ชื่อเดียวกับวิหารพระพุทธรูปด้านทิศใต้ของวัดพระธาตุลำปางหลวง ที่คติจักรวาลทางพุทธศาสนานั้นเชื่อกันว่าเป็นทิศสำคัญ เพราะเป็นทิศที่ตั้งของชมพูทวีป เป็นทวีปของผู้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้าจะมากเกิดและตรัสรู้

ผังวัดพระธาตุหริภุญชัย แสดงการสร้างศูนย์กลางที่เป็นเอกลักษณ์ของสถาปัตยกรรมสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 พื้นที่ที่ถูกกำหนดให้เป็นศูนย์กลางจักรวาลจะเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบพิธีกรรม การกระทำพิธีกรรมทางศาสนาใด ๆ โดยกษัตริย์จึงเปรียบเสมือนพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ ณ ศูนย์จักรวาล เป็นการตอกย้ำถึงพระราชอำนาจของกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ การใช้จักรวาลคติในการวางผังจึงเป็นรูปแบบของการนำความเชื่อมาใช้ร่วมกับการปกครองชุมชน

วัดพระธาตุลำปางหลวง

วัดหลวงสำคัญอีกแห่งของอาณาจักรล้านนาคือ วัดพระธาตุลำปางหลวง ตั้งอยู่ที่เวียงพระธาตุลำปางหลวง เมืองลำปาง แต่เดิมนั้นมีตำนานระบุการสร้างพระธาตุเจดีย์มาก่อนแล้ว ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 เริ่มมีความชัดเจนในการสร้างผังพุทธาวาส โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าติโลกราช

จากการศึกษาผังวัดพระธาตุลำปางหลวง พบว่า สถาปัตยกรรมหลักที่สร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 มีความความสัมพันธ์อย่างมากกับคติจักรวาล เนื่องจากผัง มีองค์เจดีย์ประธาน

มีวิหารหลวงอยู่ในแนวแกนตะวันออกในแนวแกนเดียวกับองค์เจดีย์ และมีวิหารทิศคือ วิหารทิศตะวันตกคือวิหารพระละโว้ พบว่าตำนานวัดพระธาตุลำปางหลวงกล่าวถึงว่ามีมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์จามเทวี หอพระพุทธรูปทางทิศตะวันตกสร้างในสมัยเจ้าหาญแต่ห้อง เจ้าเมืองลำปางที่พระเจ้าติโลกราชแต่งตั้งให้ครองเมืองแทนบิดา วิหารด้านใต้คือวิหารพระพุทธรูปสร้างโดยเจ้าหมื่นคำเพชร เจ้าเมืองลำปางที่พระเจ้าติโลกราชแต่งตั้งให้ครองเมืองต่อมา และยังได้สร้างกำแพงและหุ้มประตูโขงในสมัยนี้ วิหารด้านทิศเหนือคือ วิหารน้ำแต้มสร้างโดยเจ้าหาญศรีรัตนเจ้าเมืองลำปางในสมัยพญาแก้ว ส่วนวิหารต้นแก้วทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ยังไม่พบประวัติที่มา

จะพบว่าผังเขตพุทธาวาสของวัดพระธาตุลำปางหลวงที่พบในปัจจุบันยังคงเป็นผังที่มามีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 แสดงคติจักรวาลอย่างชัดเจน มีองค์ประกอบของจักรวาลครบและสมบูรณ์ ประกอบด้วย เขาพระสุเมรุคือองค์พระธาตุเจดีย์ วางอยู่ในแนวแกนเดียวกับวิหารหลวง ซึ่งเป็นวิหารโถงหันหน้าทางทิศตะวันออก มีวิหารทิศสำคัญคือ วิหารพระพุทธรูปตั้งอยู่ทางทิศใต้

อาณาเขตพุทธาวาสของวัดพระธาตุลำปางหลวงใช้ระเบียบคดเป็นตัวกำหนดขอบเขต โดยมีประตูเข้าออก 3 ด้าน คือ ประตูด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นทางเข้าหลักสู่พระวิหารหลวง เป็นหุ้มโขง หุ้มโขงนี้แสดงสัญลักษณ์ของจักรวาลย่อยอันเป็นส่วนประกอบของจักรวาลใหญ่คือเขตพุทธาวาส และมีกำแพงล้อมรอบเขตพุทธาวาส แสดงสัญลักษณ์ของกำแพงจักรวาล ลานทรายภายในคือสัญลักษณ์ของมหาสมุทรสี่พันดรู ซึ่งในอดีตนั้นน่าจะเป็นลานทรายโดยรอบไปจรดระเบียบคด แต่ปัจจุบันมีเพียงด้านทิศใต้เท่านั้นที่ยังคงเป็นลานทราย

ผังวัดพระธาตุลำปางหลวง มีความชัดเจนในการสร้างศูนย์กลางที่เป็นเอกลักษณ์ของสถาปัตยกรรมสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ในการประกอบพิธีกรรมโดยกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ เช่น การที่พระเจ้าติโลกราชเคยเสด็จมานมัสการพระธาตุลำปางหลวง เปรียบเสมือนมีพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ ณ ศูนย์จักรวาล เป็นการตอกย้ำถึงพระราชอำนาจของกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ต่อการปกครองเมืองลำปาง เป็นการใช้คติจักรวาลในการวางผังร่วมกับการปกครอง

เมืองเชียงตุง เป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์กับเมืองเชียงใหม่อย่างแน่นแฟ้น โดยตำนานกล่าวว่าผู้ปกครองเมืองเชียงตุงเป็นเชื้อสายของพญามังรายเช่นกัน และในทางพุทธศาสนา นับได้ว่าพุทธศาสนาในเมืองเชียงตุงช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา เป็นการรับผ่านเชียงใหม่ทั้งสิ้น

วัดที่เป็นวัดหลวงสำคัญของเมืองเชียงตุงคือ วัดพระธาตุจอมคำ ซึ่งตามตำนานกล่าวว่าสร้างในสมัยเจ้าเจ็ดพันธุโอรสของพญาผายูที่ถูกส่งไปครองเมืองเชียงตุงใน พ.ศ. 1893 วัดจอมคำเป็นวัดที่เจ้าเจ็ดพันธุสร้างถวายพระหงสาวดี พระเถระที่เดินทางมาจากเชียงใหม่พร้อมพระองค์

พร้อมกับที่สร้างวัดหัวช่วงถวายเป็นพระธรรมไตรโลก และยังสร้างพระพุทธรูปยืนเพื่อประดิษฐานไว้ที่วัดเชียงยืนในสมัยของพระองค์ ส่วนวัดพระแก้วที่เจ้าเจ็ดพันตุสสร้างถวายเป็นพระธรรมลังกาปัจจุบันถูกจำกัดพื้นที่เนื่องด้วยพื้นที่ตั้งของวัดติดกับหอเจ้าฟ้า โดยในอดีตวัดพระแก้วน่าจะเป็นวัดในวัง แต่ปัจจุบันเมื่อหอเจ้าฟ้าถูกทำลายลงและได้มีการสร้างโรงแรมขึ้นแทนในพื้นที่นั้น ทำให้อาณาเขตของวัดพระแก้วถูกจำกัดลงด้วยเหลือเพียงวิหารกับพระเจดีย์ที่ถูกล้อมรอบด้วยอาคาร และวัดพระกลางที่เจ้าเจ็ดพันตุสสร้างถวายเป็นพระทศปัญญา ปัจจุบันไม่มีแล้ว กลายเป็นสนามฟุตบอล

การศึกษาผังเขตพุทธาวาสของวัดหลวงเมืองเชียงตุงจึงเลือกศึกษา วัดจอมคำ วัดหัวช่วง วัดเชียงยืน ซึ่งวัดที่สร้างในสมัยเดียวกันเป็นกลุ่มตัวอย่าง และเลือกศึกษาผังของวัดยางกวง ศูนย์กลางนิคมสวนดอกของเมืองเชียงตุง ที่เรียกว่าฝ่ายยางกวง และศึกษาผังวัดป่าแดง เมืองเชียงตุง ศูนย์กลางนิคมป่าแดงสาขาจากเชียงใหม่

จากการศึกษาผังของวัดทั้งหมดพบว่า วัดที่สร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-21 มีการสร้างวิหารหลวงหันหน้าไปทางทิศตะวันออกวางอยู่ในแนวแกนเดียวกับพระธาตุเจดีย์ ซึ่งขนาดของเจดีย์จะมีขนาดเล็กกว่าขนาดของวิหารหลวง ยกเว้นวัดพระธาตุจอมคำที่ให้ความสำคัญกับองค์เจดีย์ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในผัง แต่จากการศึกษาพบว่าวิหารหลวงส่วนใหญ่เป็นการสร้างให้มีขนาดใหญ่ขึ้นมาในสมัยหลังช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมา ดังนั้นวิหารหลวงในสมัยแรกสร้างช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-21 น่าจะมีขนาดเล็กสมกับสภาพพื้นที่ เพราะโดยส่วนใหญ่วัดในเชียงตุงจะสร้างบนเนินเขา เนื่องด้วยสภาพพื้นที่ภายในเมืองเชียงตุงมีลักษณะไม่เท่ากันเป็นเนินเล็ก ๆ กระจายทั่วเมือง

วัดในเชียงตุงไม่มีการแบ่งแยกเขตพุทธาวาสและสังฆาวาสออกจากกัน มักจะรวมเข้าอยู่ในกำแพงเดียวกัน โดยพระภิกษุจะจำพรรษาในอาคารที่เรียกว่า “โรง” ซึ่งมักสร้างเป็นอาคารขนาดใหญ่ติดกับวิหารหลวงด้านใดด้านหนึ่ง จากการศึกษาดังกล่าวของเมืองเชียงตุงในหลายวัดไม่พบการใช้กำแพงหรือระเบียงคดชั้นแบ่งอย่างของวัดหลวงในล้านนาที่สร้างในช่วงเวลาเดียวกัน

วัดพระธาตุจอมคำ เมืองเชียงตุง

วัดพระธาตุจอมคำ เป็นวัดที่ตั้งอยู่บนพื้นที่เนินขนาดเล็กถูกจำกัดจากสภาพพื้นที่ ทำให้ไม่สามารถขยายออกได้ การสร้างสถาปัตยกรรมจึงค่อนข้างสร้างเต็มในพื้นที่ ภายในวัดพระธาตุจอมคำประกอบด้วย พระธาตุเจดีย์ พระเจดีย์ขนาดเล็ก 2 องค์ วิหารหลวง โรง(ที่พักสงฆ์) อาคารที่พักผู้มาทำบุญ อาคารโรงเรียนสงฆ์ และพระอุโบสถ โดยอุโบสถนั้นคติคล้ายกับของล้านนา คือ มีขนาดเล็ก

วัดหัวข่วง เมืองเชียงใหม่

วัดหัวข่วง เป็นวัดขนาดเล็กเช่นเดียวกับวัดพระธาตุจอมคำ วัดหัวข่วงตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองใกล้กับหอคำหรือพระราชวังในอดีต ผังวัดหัวข่วงเช่นเดียวกับผังวัดพระธาตุจอมคำที่มีการวางวิหารหลวงในแนวแกนเดียวกับเจดีย์ แต่เจดีย์ของวัดหัวข่วงมีขนาดเล็กกว่าวิหารหลวงมาก มีโรง(ที่พักสงฆ์)อยู่ทางด้านหลัง อาคารโรงเรียนตั้งอยู่ด้านข้างและด้านหลัง ส่วนอุโบสถเป็นอุโบสถสร้างใหม่ศิลปะแบบพม่า ตั้งอยู่ทางด้านหน้า

วัดเชียงยืน เมืองเชียงใหม่

วัดเชียงยืนเป็นวัดขนาดเล็กเช่นเดียวกัน และมีลักษณะการวางผังคล้ายกับวัดพระธาตุจอมคำและวัดหัวข่วง แต่เนื่องด้วยถนนตัดผ่านด้านทิศตะวันตกของวัดเชียงยืน ทางเข้าวัดจึงต้องเข้าด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ พบว่าองค์เจดีย์ของวัดเชียงยืนนี้มีขนาดเล็กมาก วิหารหลวงมีขนาดใหญ่กว่ามาก วิหารหลวงของวัดเชียงยืนนี้สร้างใหม่สมัยเจ้าฟ้าพรหมลือ ใน พ.ศ. 2475 เดิมเป็นวิหารขนาดเล็ก

วัดยางกวง เมืองเชียงใหม่

วัดยางกวง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือนอกกำแพงเมืองเชียงใหม่ ทางประตูยางปิ้ง เป็นศูนย์กลางพุทธศาสนิกายยางกวงหรือสวนดอกของเมืองเชียงใหม่ วัดยางกวงเป็นวัดที่ตั้งอยู่บนเนินขนาดเล็กเช่นเดียวกัน แต่สภาพพื้นที่ต่างกับวัดพระธาตุจอมคำ วัดหัวข่วง และวัดเชียงยืน ที่ยังคงมีลานทรายเหลืออยู่ค่อนข้างมาก อาจเพราะเป็นวัดที่อยู่นอกตัวเมือง ส่วนวัดพระธาตุจอมคำ วัดหัวข่วง และวัดเชียงยืน นั้นเป็นวัดหลวงที่ตั้งอยู่กลางใจเมือง การเปลี่ยนแปลงจึงเกิดขึ้นมากกว่า

วัดป่าแดง เมืองเชียงใหม่

วัดป่าแดง ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก นอกกำแพงเมืองเชียงใหม่ ทางประตูป่าแดง เป็นวัดที่มีขนาดพื้นที่ใหญ่ที่สุดในจำนวนวัดหลวงของเมืองเชียงใหม่ วัดป่าแดงยังคงสภาพพื้นที่ลานทรายไว้ได้เกือบรอบวัด ผังวัดป่าแดงมีลักษณะการวางผังเช่นเดียวกับวัดพระธาตุจอมคำ วัดหัวข่วง วัดเชียงยืน และวัดยางกวง เพียงแต่มีพื้นที่ว่างโดยรอบที่ใหญ่กว่า มีอาคารที่พักสำหรับผู้มาทำบุญมากกว่า และไม่พบการสร้างวิหารทิศ แม้จะเป็นวัดที่มีพื้นที่ขนาดใหญ่

จากการสัมภาษณ์ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชของมณฑลพายัพ (24 ตุลาคม 2544) ทำให้ทราบว่าคติการวางวิหารหลวงและเจดีย์ของวัดหลวงในเมืองเชียงใหม่จะวางอาคารตามแนวแกนตะวันออก เป็นการถือคติวางหันหน้าวิหารไปทางทิศตะวันออกตามพระพุทธรูปในช่วงเวลาที่พระองค์ตรัสรู้ และพระพุทธรูปที่บ้านของชาวเชียงตุงก็จะหันหน้าไปทางทิศตะวันออกเช่นกัน และการที่เจดีย์อยู่ด้านหลังวิหารเป็นคติที่ถือมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศก และปัจจุบันการสร้างวัดของเมืองเชียงตุงไม่มีคติอย่างเคร่งครัดเช่นในอดีต การสร้างวัดใหม่จะหันหน้าเข้าเส้นทางสัญจรหลัก ให้ความสำคัญกับการสร้างวิหารหลวงและโรงหรือที่พักสงฆ์ และมักจะสร้างอุโบสถไว้ด้านหน้า

ข้อแตกต่างที่ชัดเจนของการวางผังพุทธาวาสของวัดหลวงในอาณาจักรล้านนาช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 เปรียบเทียบกับการวางผังพุทธาวาสของวัดหลวงในเมืองเชียงตุงคือ ในผังพุทธาวาสวัดหลวงของล้านนาให้พระเจดีย์เป็นศูนย์กลางอันเป็นสัญลักษณ์แทนเขาพระสุเมรุ องค์เจดีย์จึงเป็นแนวแกนสำคัญที่จะมีวิหารทิศสัมพันธ์กับแนวแกนขององค์เจดีย์เป็นเส้นหลัก คือวิหารด้านตะวันออกจะสัมพันธ์กับด้านตะวันออกขององค์เจดีย์ วิหารด้านทิศใต้ก็จะสัมพันธ์กับแนวแกนด้านทิศใต้ที่มืองค์เจดีย์เป็นศูนย์กลาง แต่ผังพุทธาวาสของวัดหลวงในเมืองเชียงตุงจะให้วิหารหลวงเป็นหลักในการวางอาคาร ซึ่งอาจจะใช้คติให้พระพุทธรูปในวิหารหลวงเป็นศูนย์กลางเป็นประธานของผังพุทธาวาส วิหารหลวงจึงเป็นสถาปัตยกรรมหลักของวัดในเมืองเชียงตุง

จากการศึกษายังพบว่า ขนาดของวิหารหลวงที่มีขนาดใหญ่ขึ้น ในการทำพิธีกรรมต่าง ๆ ในวันสำคัญทางพุทธศาสนา ชาวเชียงตุงจะนำเครื่องนอนมานอนในวิหารหลวงและจะมีพิธีกรรมภายในวิหารหลวงตลอดคืน ดังนั้นการที่วิหารมีขนาดใหญ่ทำให้สามารถรับจำนวนผู้คนที่เข้ามาทำพิธีกรรมได้ในปริมาณมาก ไม่ต้องสร้างวิหารน้อยหรือวิหารทิศขึ้นมาเสริม และวัดหลวงของเมืองเชียงตุงไม่มีคติการสร้างวิหารน้อยหรือวิหารทิศสำหรับไว้พระพุทธรูปเหมือนกับของล้านนา เพราะชาวเชียงตุงประดิษฐานพระพุทธรูปทั้งหมดไว้ในวิหารหลวง พบว่ามีพระพุทธรูปจำนวนมากมาประดิษฐานอยู่ในวิหารหลวง

หากศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์จะพบว่า เมืองเชียงตุงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นรัฐเอกราชที่ไม่ได้ขึ้นกับเมืองเชียงใหม่ แต่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าติโลกราช ทรงมีความสัมพันธ์กับพระยาศรีสัทธิธรรมราชาจุฬามณีเจ้าฟ้าเมืองเชียงตุงในฐานะพระสหาย ภายหลังการสิ้นพระชนม์ของพระยาศรีสัทธิธรรมราชาจุฬามณี พระเจ้าติโลกราชได้มีพระราชสาส์นมาขอให้พระมหาเถระเขมมมงคลเป็นธุระจัดสร้างเจดีย์บรรจุอัฐิ และในพิธีราชาภิเษก

เจ้าฟ้าเชียงตุงองค์ต่อมา เชียงใหม่ได้ส่งช้างเผือก 2 เชือก บรรจุเครื่องราชภิเษกมายังเชียงตุง และเมืองเชียงตุงได้ส่งม้า 4 ตัว พร้อมสิ่งของถวายตอบแทน

ดังนั้นการที่ไม่พบรูปแบบการวางผังแบบคติจักรวาลชัดเจนในผังวัดหลวงเมืองเชียงตุง เป็นการสอดคล้องกับพระราชอำนาจของกษัตริย์เชียงใหม่ที่ไม่ได้มีพระราชอำนาจมาถึงบริเวณนี้โดยตรง แม้ในสมัยพระเจ้าติโลกราชจนถึงสมัยพญาแก้วจะสามารถยึดได้หลายเมืองในกลุ่มของแคว้นเชียงตุง แต่ไม่ได้รวมเข้าโดยตรง ยังเป็นเพียงหัวเมืองที่ยอมรับพระราชอำนาจและมีสิทธิ์ในการปกครองตนเอง เมืองเชียงตุงซึ่งเป็นเมืองสำคัญของแคว้นเชียงตุงจึงเป็นเมืองที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดทางวัฒนธรรมกับล้านนา แต่ไม่ใช่ในพระราชอำนาจ

ประกอบแคว้นเชียงตุงมีสภาพการปกครองเป็นกลุ่มเมืองขนาดเล็กที่ตั้งกระจายในหุบเขา ทำให้ไม่สามารถรวบรวมบ้านเมืองต่าง ๆ สร้างขึ้นเป็นอาณาจักรได้ ชนชั้นปกครองเมืองเชียงตุงซึ่งเป็นเมืองศูนย์กลางของแคว้นเชียงตุง จึงเลือกใช้คติพุทธศาสนาที่เหมาะสมกับชุมชนของตน และเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ของเมืองเชียงตุง ดังนั้นการใช้คติการรวมศูนย์จึงไม่ได้รับการตอกย้ำหรือนำมาใช้จากชนชั้นปกครอง แม้คตินี้จะมาพร้อมพุทธศาสนา และพุทธศาสนาที่เมืองเชียงตุงรับมานั้นเป็นการรับผ่านเชียงใหม่ก็ตาม

พุทธศาสนาในพุทธศตวรรษที่ 21 จึงเป็นเครื่องมือสำคัญที่ชนชั้นปกครองเลือกนำมาใช้ให้เป็นกุศโลบายเสริมการปกครองเพื่อสร้างความเป็นเอกภาพให้เกิดขึ้น และจักรวาลคติซึ่งเป็นหนึ่งในคติของพุทธศาสนาก็นำมาช่วยสนองความต้องการของชนชั้นปกครองที่เมืองศูนย์กลางในการแสดงพระราชอำนาจโดยตรง และในเมืองที่ห่างไกลพระราชอำนาจจากเมืองศูนย์กลาง แม้จะเป็นเมืองที่มีอิสระในการปกครองตนเอง แต่พุทธศาสนาสามารถสร้างความสัมพันธ์ในความรู้สึกให้เป็นหนึ่งเดียวกันกับเมืองศูนย์กลางได้เช่นกัน